

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**WILHELM VON HUMBOLDT'UN SİYASAL
DÜŞÜNCELERİ**

**NEBİYE FULYA ŞENKAL
03716008**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. CENGİZ ÇAĞLA**

**İSTANBUL
2019**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**WILHELM VON HUMBOLDT'UN SİYASAL
DÜŞÜNCELERİ**

**NEBİYE FULYA ŞENKAL
03716008**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. CENGİZ ÇAĞLA**

**İSTANBUL
2019**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

WILHELM VON HUMBOLDT'UN SİYASAL
DÜŞÜNCELERİ

NEBİYE FULYA ŞENKAL
03716008

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:

Tezin Savunulduğu Tarih:

Tez Oy Birliği/Oy çokluğu ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Cengiz Çada	
Jüri Üyeleri	: Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu	
	Doç. Dr. Muharrem Hilmi ÖZEU	

İSTANBUL
2019

ÖZ

WILHELM VON HUMBOLDT'UN SİYASAL DÜŞÜNCELERİ

Nebiye Fulya Şenkal

Mayıs, 2019

Wilhelm von Humboldt'un siyasal düşüncelerini anlatmayı hedeflediğimiz bu çalışmada öncelikle Prusya devletinin on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıldaki siyasal ve toplumsal yapısı incelenmiş ve devletin şekillenmesinde büyük rolü olan Protestanlığın kollarından Pietizmin tarihsel kökenleri incelenmiştir. Daha sonra Wilhelm von Humboldt'un yaşam öyküsünün anlatıldığı bölümde ise dönemin Prusyası'nın toplumsal ve siyasal yapısı, Wilhelm von Humboldt'un düşünce dünyasındaki değişimler ve dönüşümler paralelinde ortaya konmaya çalışılmıştır. Wilhelm von Humboldt'un siyasal düşüncelerinin oluşumundaki yadsınamaz role sahip Aydınlanma ve Fransız Devrimi incelenmiş sonrasında ise Jean Jacques Rousseau ve Immanuel Kant'ın Wilhelm von Humboldt'un fikir dünyası üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Wilhelm von Humboldt'un siyasal düşüncelerinin ana kaynağını oluşturan fikir, insani gelişimin en zengin ve çeşitli yönleriyle tam bir bütünlüklü yapıya ulaşması amacı ve bunun ön koşulu olarak gördüğü özgürlüktür. Bundan dolayı devletin vatandaşların hayatında var olması gereken alanların keskin hatlarla çizildiği ve ayrıntılı bir şekilde belirlendiği bir devlet yapısı tasarlamış olduğu *Devlet Faaliyetinin Sınırları* adlı eseri incelenmiş, negatif ve pozitif mutluluk kavramlarına yüklediği anlamlar incelenmiştir. Sonraki bölümde ise John Stuart Mill'in Wilhelm von Humboldt'tan etkilendiği düşünsel alanlar incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Fransız Devrimi, Prusya, Wilhelm von Humboldt

ABSTRACT

THE POLITICAL IDEAS OF WILHELM VON HUMBOLDT

Nebiye Fulya Şenkal

May, 2019

In this study, which aims to explain the political ideas of Wilhelm von Humboldt, the political and social structure of the Prussian state in the eighteenth and nineteenth centuries was examined and the historical origins of Pietism, one of the branches of Protestantism, which played a major role in shaping the state, were examined. Later, in the section where the life story of Wilhelm von Humboldt is told, the social and political structure of Prussia of the period was tried to be put forward in parallel with the changes and transformations in Wilhelm von Humboldt's world of thought. The Enlightenment and the French Revolution, which has an undeniable role in the formation of Wilhelm von Humboldt's political ideas, were examined and the effects of Jean Jacques Rousseau and Immanuel Kant on Wilhelm von Humboldt's world of thought were investigated. The idea that constitutes the main source of Wilhelm von Humboldt's political ideas is the aim and the prerequisite for achieving a fully integrated structure with the richest and various aspects of human development. For this reason, the work called *The Limits of State Activity*, in which the state has designed a state structure in which the areas that should exist in the life of the citizens is drawn with sharp lines and determined in detail, has been examined and the meanings attributed to the concepts of negative and positive happiness are examined. In the next section, the intellectual areas where John Stuart Mill was influenced by Wilhelm von Humboldt were studied.

Key Words: Enlightenment, French Revolution, Prussia, Wilhelm von Humboldt

ÖN SÖZ

Bu çalışmada dil bilimi araştırmalarından antropolojiye, siyaset felsefesinden eğitime dek birçok alanda sayısız eser vermiş bir özgürlük filozofu olan Wilhelm von Humboldt'u incelemeye çalıştık. Onun yaşadığı yüzyıl, bugün bizler için hala önemini koruyan özgürlük, eşitlik, kardeşlik kavramları uğruna büyük mücadelelerin verildiği ve tüm bu özgürlük ideallerinin, bugün tartıştığımız ve dünya görüşlerimizi temellendirdiğimiz teorik alt yapısının da oluşturulduğu olağanüstü bir dönemdir. Çalışmamızın sınırlarının el verdiği ölçüde Wilhelm von Humboldt'un siyasal düşüncelerini, insanlığa bakışını, insanın özgürlüğüne verdiği önemi ortaya koymaya çalıştık.

Bu tez çalışmasında öncelikle değerli hocam Prof. Dr. Cengiz Çağla'ya verdiği tüm destek için teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışma sırasında her zaman yanımda olan ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili annem, kardeşime ne kadar teşekkür etsem azdır. Onlar olmasaydı, yıllar önce bırakmak zorunda kaldığım bu tez çalışması asla gerçekleşmezdi.

Ankara; Mayıs, 2019

N. Fulya Şenkal

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ	1
2. WILHELM VON HUMBOLDT’UN YAŞAMI VE PRUSYA DEVLETİ’NİN GENEL YAPISI	4
2.1. Prusya Devleti’nin Genel Yapısı.....	9
2.2. Junker Sınıfı	10
2.3. Pietizm	12
2.4. Huguenotlar.....	15
2.5. Aydınlanma ve Reformlar.....	17
2.6. Prusya Kültürel Yaşamından Bir Örnek: On Sekizinci Yüzyıl Sonu Berlin Salonları	22
3. WILHELM VON HUMBOLDT’UN YAŞADIĞI DÖNEM	24
3.1. Wilhelm von Humboldt’un Siyasal Düşüncelerinin Oluşumu ve Gelişimi	24
3.2. Aydınlanma Etkisi.....	26
3.3. Jean Jacques Rousseau’nun Etkisi	26
3.4. Immanuel Kant’ın Etkisi	27
4. HUMBOLDT’UN SİYASAL DÜŞÜNCELERİNİN KÖKENLERİ	33
4.1. Humboldt ve Woellnersche Religionsedikt (Din Tebliği)	39
4.2. Wilhelm von Humboldt ve Fransız Devrimi.....	42
4.3. Bildung Kavramı ve Humboldt İçin Önemi.....	43
4.4. Humboldt’un Devletle İlgili İki Makalesi.....	59

4.5. Devletin, Yurttaşın Pozitif Mutluluğuna İlgisi.....	61
4.6. Devletin, Yurttaşın Negatif Mutluluğuna İlgisi	65
4.7. Teorinin Hayata Geçirilmesi	67
4.8. Wilhelm von Humboldt’tan Etkilenen Bir Düşünür: John Stuart Mill	68
4.9. Humboldt ve Mill’de Kişisel-Gelişim Kavramı.....	69
5. SONUÇ.....	73
KAYNAKÇA	75
ÖZ GEÇMİŞ.....	85

KISALTMALAR

GW	: Gesammelte Werke
GS	: Gesammelte Schriften
Age	: Adı Geçen Eser
Bs	: Basım
C	: Cilt
çev	: Çeviren
der	: Derleyen
ed	: Editör
haz	: Hazırlayan
s	: Sayı

1. GİRİŞ

Tezimizin konusu olan Wilhelm von Humboldt, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelmiş ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hayata gözlerini yummuştur. Wilhelm von Humboldt'un siyaset düşüncesini anlamak için, içinde bulunduğu çevreyi, 1790'larda Almanya'da ve Avrupa'da yaşanan olayları anlamamız önemlidir.

On yedinci yüzyılın son on yılında, tüm Avrupa'yı hatta tüm dünyayı yüzyıllar boyunca etki altında bırakan devrimler ve dönüşümler gerçekleşmiştir. Elbette ki tüm bu dönüşümler bir anda ortaya çıkmamıştır. Tarihe bir bütün olarak baktığımızda, devletlerde, toplumlarda yaşanan her olay bir kırılma yaratmış ve bir kar topu gibi büyüyerek bazen devrimlere, bazen de devletlerin insanlar üzerinde kurduğu baskıcı politikaların geniş coğrafyalara yayılmasına yol açmıştır. Ortaçağ Avrupası'nın düşünce evreninde meydana gelen, ancak görece uzun süren felsefi, siyasi ve toplumsal gelişmeler de aynı şekilde Humboldt'un yaşadığı çağda meydana gelen Fransız Devrimi'ne, Napoléon'un ortaya çıkışına, Antik Yunan'a kadar geri dönüşleri olan ve Avrupa'da siyasi sınırların değişimine, felsefe ve sanat gibi insana dair ne varsa hepsinin kısa bir süre içinde köklü bir şekilde değişimine neden olan olaylara zemin hazırlamıştır. Wilhelm von Humboldt'un yaşadığı dönem bugün bile dillendirebilmenin birçok açıdan güç olduğu fikirsel dönüşümlerin, değişimlerin yaşandığı bir dönemdir, yüzyılın başlarından itibaren var olan kanlı savaşların da etkisi ile din odaklı tartışmalar yerini benliğin özgürlüğü, kişiliğin gelişimi gibi konulara bırakmış, doğanın ve aynı zamanda dünyanın keşfi gibi alanlarda da büyük keşifler gerçekleşmiştir. Onun yaşadığı dönem, sadece zamansal açıdan değil, yetiştiği, içinde bulunduğu arkadaş çevresi, öğrenim gördüğü okullar ve hocaları, yakın dostları bakımından, kısaca hem zaman hem de mekân açısından yüzyıllardır var olan geleneklerin, fikirlerin ve devletlerin hem ölümüne hem de yeniden doğuşuna şahitlik etmiştir. Wilhelm von Humboldt da antropolog, siyaset felsefecisi, dilbilimci, diplomat, devlet adamı, eğitimci, Alman mektup edebiyatı olarak da adlandırılabilir gelenekte önemli eserler veren bir edebiyatçı gibi çok yönlülüğüyle, cevabını Antik

Yunan'da bulduğu insanın tam ve eksiksiz halinin nasıl olması gerektiğini, maalesef büyük bir çoğunluğu yaşadığı sırada yayınlanmayan eserlerinde dile getirmiş, tam da yaşadığı dönem gibi, insandan devlete uzanan tüm alanlarda düşünceleriyle var olmuştur.

Çalışmamızın konusu olan Wilhelm von Humboldt, hayatını insanın gerçek amacı olarak gördüğü, olmazsa olmaz koşulu özgürlük olan, yaşam boyu kendini geliştirme, yeteneklerini açığa çıkaracak çalışmalar yapmak ve sonunda evrendeki her şeyle uyumlu bir şekilde bütünün içinde huzur dolu bir varoluşa ulaşacağı bir hayat yolu izlemiştir. Özgürlük ona göre, insanın tam ve eksiksiz varoluşunun bir şartıdır ancak bir amaç değildir. Özgürlük, insanın tüm bu yollarda ilerleyebilmesini sağlayan bir araçtır. İşte bu nedenle de özgürlüğün önüne geçen her şeye, özellikle de devletin sahip olduğu olanaklarla kendini devam ettirebilme adına insanı, iktisadi ya da kültürel alanda, şekillendirebileceğı her iktidar alanına karşı olmuştur. Bu görüşlerini de en net ifade ettiğı *Devlet Faaliyetinin Sınırları* eserini yazarak, evlilikten eğitime, dinden güvenlik ihlallerine kadar her konuda, devletin nerede olup olmayacağını sebepleriyle açıklamıştır.

Wilhelm von Humboldt'un siyasal düşüncelerinin oluşumunda hem Alman hem Antik Yunan hem de Fransız Devrimi'nin büyük rolü bulunmaktadır. Wilhelm von Humboldt özelinden yapmaya çalışacağımız bu çalışma ile onun yaşadığı dönemin toplumsal, siyasi, felsefi ve kültürel yapısını da anlamış olacağız. Goethe, Fichte, Schiller, Mendelssohn ve Hegel gibi dünyaca ünlü filozof, sanatçı ve müzisyenle aynı zamanda yaşamış ve bu saydığımız kişilerle, özellikle Goethe ve Schiller'le çok yakın arkadaş olan Humboldt'un ismi onlara nazaran daha az duyulmuştur ya da tarihsel önemi, Berlin Üniversitesi'nin kurucusu olması gibi, sadece birkaç faaliyeti ile anılmaktadır, ancak hayatına biraz daha yakından baktığımızda gördüklerimiz yirmi birinci yüzyılda, enformasyon çağında yaşayan bizler için oldukça şaşırtıcı ve hatta inanılmazdır. Ondan fazla dil bilen, bu dillerin kökenleri üzerinde çalışmaları bulunan, Antik Yunan felsefesi, sanatı ve devlet anlayışı üzerine çalışmalar yapmış, Viyana Kongresi'ne katılmış üst düzey bir devlet adamı olarak eğitim bakanlığı görevini de üstlenmiş olan Humboldt, devlet üzerine yaptığı çalışmaları ile klasik liberalizmin kurucularından sayılmakta, insanın özgürlüğüne verdiği önem ile hümanizmin de bir temsilcisi olarak boy göstermektedir ve döneminin yaygın sanatlarından biri olan şiir

alanında da çalışmaları bulunmaktadır. Bu nedenle, çok yönlü düşünür Humboldt'u anlamak, yaşadığı dnemnin ruhunu da (Zeitgeist) anlamamızı sağlayacaktır.

Wilhelm von Humboldt'un siyasi düşüncelerini araştırdığımız bu çalışmada öncelikle onun biyografisini ve biyografisi ile yaşadığı dönemi ana hatlarıyla anlatmaya çalışacağız. Prusya Krallığı'nın bir ferdi olan Wilhelm von Humboldt, Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin yarattığı büyük karmaşa, feodal toplum düzeninin eşitlikçi bir topluma doğru değişimine n ayak olacak fikirlerle tanışan; ancak aynı zamanda Napoléon'un sürekli saldırıları altında kalan Alman topraklarında yaşayan bir düşünürdür. Bu nedenle Wilhelm von Humboldt'un özgürlükle ve iktidarla ilgili görüşleri, içinde bulunduğu koşullardan bağımsız değildir.

İkinci bölümde Wilhelm von Humboldt'un siyasi düşüncelerinin oluşumunda onu etkileyen akımlar ve düşünürler, üçüncü bölümde siyasi düşüncelerindeki temel kavramlar incelenecek, ardından, gerçekleştikten kısa bir süre sonra yaşananlara şahit olduğu Fransız Devrimi ile ilgili düşünceleri ve *Devlet Faaliyeti ve Sınırları* adlı eseri incelenecektir.

Son olarak da Wilhelm von Humboldt'tan övgüyle bahseden, klasik liberalizmin önde gelen isimlerinden biri olan John Stuart Mill ve Humboldt'un düşünsel ilişkisinden bahsedilecektir.

2. WILHELM VON HUMBOLDT'UN YAŞAMI VE PRUSYA DEVLETİ'NİN GENEL YAPISI

Friedrich Wilhelm Christian Carl Ferdinand von Humboldt, kısaca Wilhelm von Humboldt¹, 22 Haziran 1767'de Potsdam'da doğdu. Büyük babası Hans Paul von Humboldt, Friedrich Wilhelm I döneminde, Prusya Krallığı'nda üst düzey askeri mevkilerde görev almış ve savaş döneminde gösterdiği başarılarından dolayı soylu sınıfına yükseltilmiştir. Wilhelm von Humboldt'un babası Baron Alexander Georg von Humboldt ise uzun yıllar ağır süvari alayında subay olarak görev almış, Yedi Yıl Savaşları'na katılmış ve Brunswick dükü Friedrich'in yaveri olarak sık sık Büyük Friedrich'le dük arasında elçilik yapmıştır.² Humboldt'un annesi, Elizabeth von Holwede (1741-1796), on altıncı yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan Protestan mezhebine mensup Huguenot olarak adlandırılan, Nantes Fermanı'nın yürürlükten kalkması sonucu göç etmeye mecbur kalan ve Almanya'ya yerleşen bir aileden gelmiştir.

Humboldt ailesi Berlin'de Tegel Şatosu'nda yaşamıştır. Buranın arazisi Berlin ve Spandau arasında bulunmaktadır ve baba von Humboldt almadan önce veliaht prensin av köşküydü.³ Wilhelm von Humboldt şatoyu dönemin ünlü mimarlarından Karl Friedrich Schinkel'e yeniden inşa ettirmiş, eski kuleyi onartmış, şatoya dört adet kule daha ekletmiş⁴ ve ömrünün sonuna dek burada yaşamıştır. Klencke&Schlesier'in deyimiyle “bir zamanlar onun Tusculum'u⁵ olduğu gibi, şimdi onun mezarı”⁶ olmuştur.

1 Bundan sonra kısaca Humboldt olarak anılacaktır.

2 Klencke&Schlesier, **Lives of the Brother Humboldt, Alexander and William**, çev. Juliette Bauer (Londra: Ingram, Cooke, & Co., 1852), 1.

3 Klencke&Schlesier, **age**, s. 2.

4 Marcus Kiefer, “Schinkel, Wilhelm von Humboldt und die Villa in Tegel. Der Bauherr als Thema architektonischen Darstellens”, **Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft**, c. 29 (2002): 281-282.

5 Tusculum şehri, İ.Ö. 381'de Roma İmparatorluğu'na dahil edilmiştir. Tusculum halkı bu tarihten itibaren Roma vatandaşı sayılmışlardır ancak kendi yerel özerkliklerini korumuşlar, kendi yöneticilerini seçme hakkına sahip olmuşlar, dış politika konusunda Roma'ya bağlı olsalar da iç işlerinde bağımsız kalmışlardır. Bkz. Gary Forsythe, **A Critical History of Early Rome** (Londra: University of California Press, 2005), 258.

6 Klencke&Schlesier, **age**, 3.

Wilhelm von Humboldt ve kardeşi Alexander von Humboldt okula gönderilmemiş, evde eğitim görerek dönemin en ünlü hocalarından özel dersler almışlardır. Wilhelm von Humboldt, evde aldığı özel eğitimler sonucunda, aralarında Yunanca, Latince ve Fransızca'nın da bulunduğu birçok dil öğrenmiştir. Humboldt kardeşlere ders veren öğretmenler, dönemin en ünlü eğitimcilerinden ve Aydınlanmacılarından Gottlob Johann Christian Kunth⁷ (1757-1829), Joachim Heinrich Campe (1746-1818) ve tanınmış bir romancı, estetik ve etik alanında yazıları da bulunan Johann Jacob Engel'dir (1741-1802).

Humboldt ailesinin 1880 yılında Wilhelm ve Alexander von Humboldt adına yayımladıkları kitapta, iki kardeşin dünyaya geldikleri zaman şöyle tasvir edilmiştir:

“Ruhları hala felsefi Aydınlanma çağı unsurlarında oluşmuş ve aynı zamanda edebiyatımızın kahramanlarını eğiten aynı insanlık düşüncesi de onları büyük görevlere itmiştir. Çocukluk ve ergenlik çağında, dünyanın atmosferini arındıran üç büyük olay gerçekleşti: Amerika'nın özgürlüğü, Fransız Devrimi ve Kant felsefesi.”⁸

Baba Alexander George, her iki oğlunu da Rousseau'nun eğitim anlayışıyla büyüttüğüdür zira eğitim reformunu destekleyen J. H. Campe de köklerini Heyne'den alan eğitim planını uygulamaktaydı. Campe 1775 yılında Humboldt'ların evine özel öğretmen olarak gelmiş ve baba Alexander George oğullarını ona teslim etmiştir. Bu sırada Wilhelm sekiz, Alexander ise altı yaşındadır. Campe 1776 yılında, Dessau'da yeni kurulmuş reformist bir okul olan Philanthropinum⁹'da çalışmaya başlamıştır.

Avrupa'da John Locke'un insan zihninin doğuştan boş bir levha olduğunu ve Hristiyanlığın öğretisi olan “doğuştan günahkâr insan” algısının yıkılarak, çevrenin insanın karakterini ve zihnini nasıl şekillendirdiği konusundaki fikirleri yayıldıkça filozoflar eğitimin rolü üzerine önceki yüzyıllardan daha çok eğilmeye başlamıştır. Prusya'da on yedinci yüzyıldan itibaren, Reformasyon ve Aydınlanmanın etkisiyle,

7 Christian Kunth, Wilhelm ve Alexander Frankfurt Üniversitesi'nde okurlarken, annelerinin talimatıyla bir yıl akıl hocaları olarak yanlarında kalmıştır.

8 **Wilhelm und Alexander von Humboldt, Briefe Alexander's von Humboldt An Seinen Bruder Wilhelm**, Der: Die Familie von Humboldt, (Stuttgart: J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1880), xi. (Aksi belirtilmedikçe tüm çeviriler yazar tarafından yapılmıştır.)

9 Philanthropium kelimesinin kökeni Hellenistik döneme dayanmaktadır. φιλοανθρώπινον (philos ve antropos kelimelerinin birleşiminden oluşmakta. Philos, sevgi; antropos ise insan demektir.) Rousseau'nun Émile'in eğitimi ile ilgili fikirlerinden etkilenecek 1774'te Dessau'da, eğitimci Johann Bernhard Basedow tarafından kurulan bir okuldur. Öğrenciler burada yaşama hazırlandıkları için uygulamada sorun çıkarabilecek teorik soyutlamalardan uzak duruluyor, çocuklara hayırseverlik, kozmopolitizm felsefesi öğretiliyordu. Öğrenciler okulda ailelerinin maddi durumlarına göre ayrıştırılmasınlar diye tek tip forma giyiyor, el işi dersleri görüyor, fiziksel egzersiz yapıyorlardı. Bkz: Harry Morgan, **The Imagination of Early Childhood Education** (Westport, Conn: Bergin&Garvey, 1999), 21-23.

birçok önemli eğitim reformu yapılmıştır. Friedrich Wilhelm I ve oğlu Büyük Friedrich kamusal eğitimi desteklemiştir.

Humboldt yıllar sonra nişanlısına yazdığı mektupta evde aldığı eğitimden ve hocalarından şöyle bahsetmiştir:

“İlk yüksek öğrenimimi Engel aracılığıyla aldım. Çok ince ve aydınlanmış bir aklı var, belki çok derin değil ama, bir kez daha keşfettiğim gibi, entelektüel konuları anlaması ve tasvir etmesi çok hızlı. [...] Eğitim tamamen Wolffçüydü ve neredeyse her zaman saf mantıktı ve ben mantıkta ve temel skolastik incelikte ustalaştım ki, şimdi bile, bu şeyleri uzun zamandır görmediğim halde, benden daha fazla bunlar hakkında bilen birini tanımıyorum. Artık kimse bunun için çalışmıyor. Aklımı çevirmekle yükümlü olduğum yöne rağmen, ben her zaman hislerimi birleştirmenin ve her ikisini birleştirmenin yollarını buldum [...] Daha önce Leibniz'in *Monadolojisi*'ni duydum mu hiç bilmiyorum. [...] Bu sisteme göre, tüm maddeler sadece bir görünüşür. Kavramsal kuvvetler haricindeki hiçbir şey yoktur, monadlar. Bu monadlar basittir. Bu nedenle birinin diğerine doğrudan etkisi yoktur. Her biri kendi içinde ve kendi fikirleriyle sonsuza dek izole yaşar. Eğer biri diğerini etkiliyorsa, bu her birinin fikirlerini böyle uyumlu bir koordinasyona sokan yaratıcının öz hazırlığıdır. Etkilenen monadda belirli bir fikir ortaya çıkar; aynı anda etkilenen monadda karşılık gelen bir fikir ortaya çıkar. [...] Hele bir keresinde Tegel'deyken, bu sistemin beni nasıl heyecanlandığını çok iyi hatırlıyorum. Bir gece, yıldızların aydınlattığı gökyüzünün altında, küçük bir akasya çardağında otuyordum. Şimdi, çevremdeki her şeyin farkında olduğum gibi, üzerine bastığım toprağın her parçası benim gibi doğaydı ve doğanın uyuklayan güçleri sonunda uyanacak ve çoğalacaktı. Aşırı bir coşku halindeydim, nasıl da diz çöktüm ve neşe içinde ağladım ve yıldızlarla dolu gökyüzüne samimi bir şekilde dua ettim.”¹⁰

Campe'nin ardından gelen Christian Kunth'un uyguladığı eğitim programı çerçevesinde Humboldt kardeşler Alman, Fransız ve Latin edebiyatına dair eserleri okumuş, felsefe ve tarih eğitimi almış ve Humboldt'u ilgi alanı olan dil bilimi ve sanata yönlendirmiştir.¹¹ Üniversite yıllarında Humboldt, annesinin isteği üzerine 1787 yılında Frankfurt Üniversitesi Hukuk Fakültesine girmiş fakat burada bir dönem okumuştur. 1788 yılında Göttingen Üniversitesi'nde hukuk ve ekonomi derslerine katılan Humboldt için Paul R. Sweet, “kameralistik ilmi kamu yönetimi için gerekli görülüyordu ancak kendini klasik filoloji ve felsefe gibi hayati öneme sahip olan konulara adanmıştı.”¹² der. Humboldt, Göttingen Üniversitesi'nde eğitim alırken doğa bilimleri ve matematik profesörü Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799) ve Christian Gottlob von Heyne'nin (1729-1812) çalışmalarını takip etmiştir, özellikle Heyne'nin dersleri onun “Yunan dünyasına olan hayranlığını daha da arttırdı.”¹³ Göttingen'de geçirdiği yaklaşık iki yıl zarfında, 1788-1789 yıllarında, Rhein/Maine seyahatine çıkmış ve 1789'da Schiller ve Goethe ile tanışmıştır. Eski hocası Joachim

10 Humboldt, Wilhelm von, Carline von Humboldt, **Wilhelm und Caroline von Humboldt in Ihren Briefen**, c.1, 6.bs. der. Anna von Sydow (Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1910) 280-281.

11 Richard Henry Stoddard, **The Life, Travels and Books of Alexander von Humboldt** (New York: Rudd&Carleto, 1860), 8.

12 Paul Robinson Sweet, **Humboldt: A Biography 1767-1808**, c.1 (Columbus: The Ohio State University Press, 1978), 32

13 **age**, 32.

Heinrich Campe ile çıktığı bu seyahatte, 1789 yılının temmuz ayında, Fransız Devrimi'nin hemen sonrasında Paris'e de gitmişlerdir. 1790 yılının ocak ayında Berlin'e dönen Humboldt, ileride hayatında büyük etkileri olacak, Fritz Jacobi, Georg Forster, Friedrich Schiller, Freiherr von Dalberg gibi düşünürlerle yakın dostluklar kurmuştur.¹⁴

Humboldt, 1790 yılında tamamladığı üniversite eğitiminin ardından Prusya'nın Berlin Yargıtay'ında kâtip olarak çalışmaya başlamış ancak bir yıl sonra görevinden ayrılmıştır. 29 Haziran 1791 yılında, aynı zamanda Prusya Meclis üyesinin de kızı olan Caroline von Dacheröden ile Erfurt'ta evlenmiştir. Caroline von Dacheröden'in babasının devletin üst makamlarındaki bu konumu Humboldt'un siyasi faaliyetin etki alanları, bireylerin yaşamında devletin kapsayacağı alan konularındaki düşüncelerinin derinleşmesini sağlamış ve bu dönemde *Devletin Etkinliğinin Sınırlarını Belirleme Çabasına Dair Düşünceler*¹⁵ (Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen) adlı eserini yazmış fakat basımı sansür korkusu nedeniyle ancak ölümünden sonra gerçekleşmiştir.¹⁶

Humboldt devlet görevinden ayrıldıktan sonra eşiyle birlikte Tübingen'e taşındı, burada Alman dilbilimci ve eleştirmen, Heyne'nin de öğrencisi olmuş, Friedrich August Wolf (1759-1854) ile görüşmelerini derinleştirmiş, Eski Yunan dili, kültürü, sanatı ve felsefesi üzerine çalışmıştır. Wolf'un Humboldt'a kattığı bir diğer şey de “detaylı teknik bir araştırmanın, entelektüel yaşamın kalbinde yer alması gerektiği”¹⁷ olmuştur. Humboldt, Antik Yunan üzerine çalışmalarını, Tübingen'den sonra da sürdürmüş ve hocası Wolf ile bu konuda mektuplaşmıştır. 4 Aralık 1792 tarihli mektubunda Wolf'a Yunanca çalışmalarından bahsetmiş ve Yunan edebiyatı üzerine “Hellas” adında bir dergi çıkarmak istediğini söylemiş, onu çok heyecanlandıran Yunan eğitimi üzerine şunları yazmıştır:

“İnsanın tüm bireysel eğitim ve çalışmalarından ayrı olarak, adeta tüm insanları birbirine bağlayan, onu bu ve her alanda sadece daha yetenekli, güçlü ve daha iyi değil, bilakis tamamen daha büyük ve asil bir insan yapar [...] birçok nedenden ötürü... bunlardan en mükemmel olanı, başka hiçbir halkın bu kadar sadeliği ve doğayı, bu kadar kültürle birleştirmemiş olması ve aynı

14 age, 32

15 Wilhelm von Humboldt, “Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen”, **Wilhelm von Humboldt's Gesammelte Werke 1785-1795**, c. 1, der. Albert Leitzmann (Berlin: B. Behrs Verlag, 1903), 97-254.

16 Rudolf Haym, **Wilhelm von Humboldt: Lebensbild und Charakteristik** (Berlin: Rudolf Gaertner Verlag, 1856), 46.

17 Anthony Grafton, “Wilhelm von Humboldt”, **The American Scholar**, c. 50, s. 3 (1981): 376, www.jstor.org/stable/41210746 [25.02.2016]

zamanda hiçbirinin her bir etki için bu kadar dayanıklı enerji ve huzursuzluğa saplantılı olmamasıdır.”¹⁸

Humboldt, 1794 yılında yakın dostu Schiller'in yaşadığı Jena şehrine taşınmıştır. Tilmann Borsche, Humboldt'un Jena'daki yaşamıyla ilgili şunları aktarmaktadır:

“Schiller ve Humboldt her gün görüşmüşler ve birlikte Schiller'in yeni çıkaracağı ‘Horen’ dergisi için çalışmışlardır. Eşi Caroline Humboldt'u Goethe ile tanıştırmış ve Humboldt, Schiller ve Weimar'da yaşayan Goethe arasında arabulucuk yapmaya başlamıştır.”¹⁹

Jena'da bir yıldan fazla yaşayan Humboldt bu sırada, Fichte'nin de 1794 baharından beri ders verdiği Jena Üniversitesi'nde anatomi derslerine katılmıştır.²⁰ 1795 yılında annesi hastalanmış ve Humboldt'u Tegel'e çağırmıştır. Uzun süren hastalık döneminin ardından 1796 yılında annesinin ölümüyle finansal açıdan oldukça rahatlayan Humboldt, İtalya'ya uzun süreli bir seyahat planlasa da Napoléon'un buraya saldırması sonucu gidememiştir. Humboldt ve ailesi Paris'e gitmeye karar vermiş ve dört yıl burada yaşamışlardır.²¹ 1801-1808 yılları arasında Fransız egemenliği altına giren Roma şehrinde, Papalık makamında Prusya Krallığı'nın Roma ataşesi olarak Vatikan'a atanmıştır. Roma Humboldt üzerinde büyük etki bırakmıştır. Goethe'ye mektuplarında coşkuyla Roma'nın onun için ne anlama geldiğinden bahseder.

“Bizim görüşümüze göre Roma, tüm Antikçağın bir arada toplandığı yerdir ve eski şairlerde, eski anayasalarda hissettiğimizi Roma'da hissetmekten çok inanıyoruz. Homer başka şairlerle nasıl karşılaştırılmazsa, Roma başka hiçbir şehirle, Roma bölgesi başka bir yerle karşılaştırılmaz. Elbette bu izlenimlerin çoğu öznelidir. [...]. Asil ve saygın bir geçmiş olarak gerekli bir aldatmaca vasıtasıyla da olsa [...]”²²

Humboldt altı yılını geçirdiği Roma'da diplomatik görevinin yanı sıra, Jürgen Trabant'ın deyimiyle “Antikliği arıyor, ya da onun için aynı olanı, Yunanistan'ı arıyor”du²³, ancak 1806 yılında Napoléon Jena ve Auerstädt'te Prusya ordularını yenilgiye uğratmış, Fransız ordusu Berlin'e girmiş ve devletin neredeyse orduya ait olduğu Prusya, tam anlamıyla bir çöküş yaşamıştı. Aynı sene Berlin'e geri dönen Humboldt, 1808 yılında Prusya Ekonomi ve Maliye Bakanı olan Stein'in²⁴ teklifi ile Eğitim ve Kültür Bakanlığı'nı kabul etmiştir. 1810 yılında görevden ayrılarak, kralın

18 Humboldt, “Briefe an F. A. Wolf”, **GW**, c. 5 (Berlin: G. Reimer, 1846) 6'dan aktaran Sweet, **age**, 125.

19 Tilman Borsche, **Wilhelm von Humboldt** (Münih: C. H. Beck, 1990), 25.

20 **age**, 25. Borsche'nin aktardığına göre Humboldt Fichte'nin burada ders verdiğini bilmesine rağmen onun derslerine katılmadı, sabah dokuzdan itibaren J. Chr. Loder'in anatomi derslerine giriyor ve kardeşi Alexander'ın deyimiyle yamyamca bir öfkeyle uygulamalara katılıyordu.

21 **age**, 25.

22 Jürgen Trabant, “Wilhelm von Humboldt in Rom: Die Antike und der Odem der Nation”, **Wilhelm von Humboldt: Sprache, Dichtung und Geschichte**, der. Jürgen Trabant (Paderborn: Fink, 2018), 29. **age**, 27.

24 Heinrich Friedrich Karl vom und zum Stein (1757-1831), Prusyalı devlet adamı, Baron vom Stein olarak da bilinir.

özel bakanı ve elçisi olarak Viyana'ya gitmiştir. Burada Avusturya Dışişleri Bakanı vekili olan Metternich ile tanışmış, 1813 yılında Prusya devletini Prag Barış Konferansında ve Viyana Kongresi'nde temsil etmiştir. Kongreler esnasında Metternich ile anlaşmazlığa düşen Humboldt, Londra Büyükelçisi olarak Londra'ya atanmıştır. 1819 yılına kadar Londra'da kalan Humboldt, daha sonra Frankfurt'a dönmüş ve İçişleri Bakanı olmuştur. 1819 yılında Karlsbad Kararları'na²⁵ karşı çıktığı için görevden alınmış ve bir daha devlet hizmetine dönmemiştir. Tegel Şatosu'na yerleşen Humboldt şatoyu restore ederek bir sanat müzesi oluşturmuş ve Prusya Devleti'nin ilk Antik Çağ müzesini kurmuştur. 1825 yılında Sanatseverler Derneği'ni kurmuş ve gerek sanat alanında gerekse de eski eserler alanında yaptığı çalışmalarla kraldan birçok ödül almıştır. 1829 yılında eşinin ölümünden sonra kendi iç dünyasına kapanan Humboldt, Parkinson hastalığı sonucu 8 Nisan 1835 yılında dünyaya gözlerini kapamıştır.

Alexander von Humboldt, ağabeyinin ölümünden sonra Humboldt'un tüm yazdıklarını toplamış ve 1841 yılında yayımlamıştır. Bu projesinin bir parçası olan mektuplar Arndt Schreiber tarafından 1950 yılında derlenmeye başlasa da, Schreiber'in 1956 yılında vefat etmesiyle yarıda kalmıştır, daha sonra Heidelberg Üniversitesi kütüphanesi Schreiber'in envanterini çıkardığı çalışmaları almış ve böylece Humboldt Mektup Arşivi'nin çekirdeği oluşturulmuştur. The German Research Foundation, bu projeyi finanse etmiş ve W. v. H. Letter Archive kurumu kurularak Humboldt'un basılmamış tüm materyalleri yayımlanmaya başlamıştır.²⁶

2.1. Prusya Devleti'nin Genel Yapısı

Charlemagne'in Batı Roma İmparatorluğu'nu kurmuş ve 800 yılında Papa tarafından tacını alarak Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olmuştur. 843 yılında bölünen

25 Almanya'da gittikçe artan özgürlük hareketleri ve üniversite gençliği arasında sayıları çoğalan Burschenschaft (öğrenci dernekleri) çeşitli gösteriler yapmaktaydı. 1819 yılında bir tıp öğrencisinin Nassau'nun başkanına suikast düzenlemesi ile Avusturya bakanı Metternich, giderek yükselen bağımsızlık ve özgürlük hareketlerinin önünü alabilmek için Karlsbad Kararnamesi'ni yayınladı. James Sheehan bu kararlar ilgili şunları aktarmaktadır: "Bir zamanlar gerekli bir devlet iktidar kaynağı olarak görülen katılımcı enerjiler, şimdi huzursuzluk ve devrimin kaynağı olarak kınandı. Bireysel eyaletlerde ve yeni oluşturulan Alman Konfederasyonunda, tehlikeli fikirlere ve organizasyonlara karşı katı yasalar çıkarıldı. Burschenschaften ve benzer gruplar sakatlandı veya dağıldı. Yayınlar sansürlendi ve bazen de yasaklandı. Kamu kuruluşları denetlendi ve liderleri bazen tutuklandı." James J. Sheehan, **German Liberalism in the Nineteenth Century** (New York: Humanity Books, 1999), 8-9.

26 Philip Mattson, "Wilhelm von Humboldt Letter Archive", **German Life and Letters**, 1976, c.29, s.2: 227-228. doi:10.1111/j.1468-0483.1976.tb00161. x

imparatorluk ile Fransız ve Alman devletlerinin temeli atılmıştır. 911 yılında Konrad'ın ilk Alman kralı seçilmesiyle de Alman tarihi başlamıştır. I. Otto'nun 936 yılında Charlemagne'ın sarayında taç giyip kral olması ve 962 yılında Roma'da Papanın elinden imparatorluk tacını alması ile de Kutsal Roma-Cermen İmparatoru olmuştur.²⁷ Prusya²⁸ devletinin tarihi ise 1415 yılında Friedrich von Hohenzollern'in²⁹ Brandenburg elektörü³⁰ olarak atanması ile başlamıştır. Brandenburg elektörleri bu küçük uç beyliğini zaman içinde Kuzey Almanya'daki diğer beyliklere göre daha çok geliştirmişlerdir. Reformasyon döneminde, Brandenburg elektörü olan ve Hohenzollern hanedanlığından gelen Albert, Töton Şövalyelerinin Büyük Üstadı idi. Albert Protestanlığı kabul etmiş ve 1525 yılında Doğu Prusya dükalığının bir bölümünü almış ve 1618'de dükalık, miras yoluyla Brandenburg elektörüne geçmiştir.³¹

2.2. Junker Sınıfı

Prusya'da soylu toprak sahiplerinin mülkleri devletin hakimiyetindeydi ancak Prusya'nın yönetim şekli, bürokratik monarşi otokrasisi ve gücünü egemen bir sınıf olan yerel temellerden alan Junker³² aristokrasisine dayanmaktaydı.³³ Hans Rosenberg, Prusya'da Junker sınıfının yükselişini “Teutonic şövalyelerinin manastır aristokrasisinin çöküşüyle”³⁴ başladığını söyler. Töton Tarikatı olarak da anılan bu oluşum elindeki askeri kuvvet ve kalelerin her birini idari bir merkez haline getirmişti, “onlar yalnızca hükümet yetkilileri ve hakimleri değil, aynı zamanda tarımsal girişimciler, bankacılar ve tüccarlardı”³⁵ Töton tarikatının, izlediği saldırgan politikalar sonucu çöktüğünü belirten Rosenberg, sonrasında meydana gelen toprak

27 Mary Fulbrook, **Almanya'nın Kısa Tarihi** (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2011), 24.

28 “Polonya olmasaydı Prusya olmazdı.” On üçüncü yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmeyen Prus boyunun saldırılarından korunmak için Polonya Dükü Alman şövalyeleri yardıma çağırdı. 50 yıl süren mücadele sonucu Hristiyan olan Pruslar, Baltık halklarındandır. 14. Yüzyılın başlarında asimile edilmiş Slavlardan ve Almanlardan Prusyalılar adında yeni bir boy oluşmuştur. Bakınız: Acar Sevim, **Yalnız Kurt, Talihsiz Milliyetçi Klesit'in Alman Birliği Fikri** (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 22.

29 Lehistan kralı Sigismund'u Kutsal Roma İmparatoru olabilmesi için desteklemişti.

30 Elektör: Seçmen prens anlamına gelmektedir. Bir çok prenslikten oluşan Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nda imparator, prensler ve psikoposların da aralarında bulunduğu yedi elektör arasından seçilmekteydi.

31 Georg Madison Priest, **Germany Since 1740** (Boston: Ginn and Co., 1915), 7.

32 Junker: Prusya aristokrat sınıfı.

33 Fritz Fischer, “Der deutsche Protestantismus und die Politik im 19. Jahrhundert”, **Historische Zeitschrift**, c.171, s.1 (2014), 476.

34 Hans Rosenberg, “The Rise of the Junkers in Brandenburg-Prussia, 1410-1653”, **The American Historical Review**, c. 49, s. 1 (Ekim, 1943): 6, <http://www.jstor.org/stable/1840926> [15.12.2017]

35 age, 6.

mülkiyetindeki değişimin “Prusya Junker sınıfının niteliğini, toplumsal sınıf düzenini ve rolünü” değiştirdiğini de aktarır. “Büyük çoğunluğu Alman kökenli olmayan Brandenburg ve Pomerania'daki soylu toprak sahipleri, Alman göçüyle ve sömürgeleştirme ile birlikte giden barışçıl birleşim ve hızlı asimilasyon yoluyla iyice Almanlaşmışlardı.”³⁶ Ortaya çıkan yeni Junker sınıfının ağırlıklı olarak Alman kökenli olduğunu aktaran Rosenberg, yerli Polonyalı, Pomeranya kökenli ve doğuştan asil Almanlaşmış Prusya kadınlarıyla evlenerek etnik olarak karıştıklarını belirtmiştir.³⁷ Yerel hâkim (Gerichtsherrschaft) ve lordun (Grundherrschaft) sahip olduğu özellikler aynı kişide, tımar sahibinde (Gutsherrschaft) yani Junker’de toplanmıştır. Hans Rosenberg, Junker sınıfının eline geçen güçle “Gutsherrschaft olarak adlandırılan büyük ölçekli tarım işletmelerinin genişlemesinin ve nitel dönüşümünün” gerçekleştiğini ve bu dönüşümün “Junkers’in kapitalist girişimciler üretme”sinin yanında “köylü nüfusunun büyük çoğunluğunun hukuki, ekonomik ve sosyal statüsünü kademeli olarak”³⁸ yok ettiğini belirtmektedir.³⁹

Junkerler sahip olduğu mülklerde genellikle çiftçilik yapmaktaydı. Köyler ve köylüler ona aitti ve o aynı zamanda yasanın da uygulayıcısıydı, “köylüleri toprağa bağıydılar, izinsiz evlenemezler, ticaret yapamazlardı; onlardan sınırsız hizmet talep edebilir ve çocuklarını da çalıştırabilirdi.”⁴⁰ Hans Rosenberg’e göre Junkerler, “kapitalist tarımı organize etme işine daha sistematik bir şekilde girmişler, idari ve politik bir oligarşi işlevi görmüşlerdir.”⁴¹

Alexis de Tocqueville on sekizinci yüzyıl sonlarında Almanya’da serfliğin birçok bölgede var olduğunu ve Ortaçağ’ın devam ettiğini söyler. Serfler efendilerine sadık yaşamaktadırlar ve II. Friedrich’in ordularını oluşturan askerlerin birçoğu da serftir. Köylünün bu dönem hakları oldukça kısıtlıdır. Köyünü terk edemez, tembellik ederse cezalandırılır, meslek değiştiremez, efendisinin iznini almadan evlenemez. Hayatının tüm alanları efendisi tarafından belirlenmektedir. Ren nehri dışında yaşayan köylüler Fransa’daki köylüler gibi ne zengin ne de özgürdürler.⁴²

36 age, 9.

37 age, 10.

38 age, 12.

39 age, 12.

40 Walter Horace Bruford. **Germany in the Eighteenth Century: The Social Background of Literary Revival** (İngiltere: Cambridge University Press,1959), 109.

41 Rosenberg, 1943, 2.

42 Alexis de Tocqueville, **Eski Rejim ve Devrim**, çev. Turhan Ilgaz (İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1995), 63-67.

Hans Rosenberg, bu dönemde bürokrasi ve aristokrasinin iç içe geçmiş olduğunu söylemektedir, buna örnek olarak, Humboldt'un büyük babasının da sonradan aristokrat ilan edilen eski bir asker olmasını verebiliriz. Bu nedenle Fransa'dan farklı olarak, Prusya'da soylular devletin baskıcı politikalarına direnmemiş, iç savaşa ya da isyanda rol oynamamıştır. Prusya iktidarı, Junkerlerin *de facto* özgürlüklerini hem geliştirmiş hem de onların geleneksel, ekonomik ve sosyal imtiyazlarını kabul etmiş, sivil askeri bürokrasinin üst sıralarını doldurmaları için eski yönetici elitlere öncelik vermiştir. Sonuç olarak, Prusya'nın temelini oluşturan köylü sınıfına artan şiddet on sekizinci yüzyılın sonlarına dek devam etmiştir. Mutlak monarşi, kanunları olmayan bir yönetim anlamına gelmese de kamu hukukundaki otoriter idare ve onun geleneksel kanunlar üzerindeki üstünlüğü, kanunların imtiyaz anlamına geldiği zamanlardan miras kalmıştır.⁴³

2.3. Pietizm

Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* adlı kitabında, Prusya ve Rusya'nın Avrupa'daki en baskın mutlakiyetçi devletler olmalarına rağmen, devletin giderek merkezileşmesine karşı çıkan bir soylu sınıfı olmadığından bahseder; ancak hanedan ve soylular arasında on yedinci ve on sekizinci yüzyıl boyunca devam eden uyumlu ilişkinin “soyluların hükümdarları tarafından acımasız bir tiranlık ya da keyfi bir şekilde yönetildikleri anlamına”⁴⁴ gelmediğini de ekler. Prusya soylular sınıfı ayrıcalıklarla donatılmıştı, vergi muafiyetleri vardı, zorunlu askerlik mecburiyetleri yoktu, kraliyet mahkemelerinde doğrudan yargılama yetkileri vardı. Bu yüzden Prusya'da Fransa'daki devrim koşulları gelişmemişti. Burjuvazi ve soylular birlikte devlet katında yer alabiliyordu, bu nedenle de soylulara karşı nefret dolu bir burjuva halk tabakası bulunmuyordu.⁴⁵ Anderson, Doğu Avrupa'daki en baskıcı iki devlet olan Prusya ve Rusya'nın “hiçbir zaman Din Savaşları, Fronde, Katalan İsyanı ve hatta Pilgrim of Grace eşdeğerleriyle” karşı karşıya gelmediğini de ekler.⁴⁶ 1539 yılında Protestanlığın devlet dini olmasının yanında devlet, kilisenin başı (summus episcopus) da olmuştu.⁴⁷

43 Hans Rosenberg, **Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660-1815**, 2.bs. (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1966), 43-46.

44 Perry Anderson, **Lineages of the Absolutist State** (London: Verso, 2013), 229.

45 **age**, 229.

46 **age**, 229.

47 Herbert Tuttle, **History of Prussia Vol.1**, 2. bs. (Cambridge: The Riverside Press, 1884), 88.

Pietizmin Prusya üzerindeki hem siyasi hem de toplumsal anlamda etkilerinin neler olduğuna geçmeden önce Luther'in bireysel kurtuluşa verdiği önem, insan ve Tanrı arasında kurduğu ilişkide dünyayı dışsallaştırması, içsel özgürlüğü ön plana alması, diğer bir deyişle sadece Tanrı'ya karşı sorumlu olması, devletin Tanrı'nın meşru koruyucusu olduğu yönündeki inancı sonucu devletin kurallarına itaat edilmesi gerektiğini düşündüğünü akılda tutmamız gerekmektedir. Luther bu nedenle köylü isyanlarına karşı prenslerin yanında yer almıştı.⁴⁸ Tarihçi Fritz Fischer “On Dokuzuncu Yüzyılda Protestanlık ve Politika”⁴⁹ başlıklı makalesinde, “Lutheran dininin insanoğlunun doğuştan günahkar olmasından kaynaklanan derin karamsarlığı”⁵⁰ ile devletin Tanrı'nın yeryüzündeki hizmetkarı olmasının, bir başka deyişle devlete karşı isyan etmenin Tanrı'ya isyan anlamına gelmesinin “Batı dünyası için insanın günahkar olması gücün kötüye kullanması iken Alman-Lutheran dünyası için insanın günahkar olması iktidara isyan”⁵¹ anlamına gelmektedir demiş, Lutheranlığın Alman siyasal ve toplumsal yapısında yarattığı etkiyi anlatırken de kilisenin “itaat doktrini”nin prenslerin otoritelerini güçlendirdiğini belirtmiştir. Buna örnek olarak da Herder'in şu sözlerini aktarmaktadır:

“Prens Psikopos, neredeyse Tanrı'nın oğlundan daha fazlası, tamamen yeni bir devlet dini verebilir ya da eskisi uygun gördüğü şekilde değiştirebilir; bakanlık onun tarafından verilir veya geri çekilir”⁵² “vaizin kendisi yalnızca ahlaki bir vaiz olarak, bir çiftçi olarak, bir liste yapıcı olarak, devlet otoritesi ve ilkel otorite altında gizli bir polis memuru olarak var olma hakkına sahiptir.”⁵³

“Tanrı'nın vermiş olduğu devlet iktidarının da sorgulanmaması”⁵⁴, Eric Hobsbawm'ın da dediği gibi “her Alman prensliğinin sloganı olan “Ruhe ist die erste Bürgerpflicht”⁵⁵ (Yurttaşın ilk görevi sükunettir) boşuna kullanılmamıştı.”⁵⁶

48 Robert M. Bigler, “The Rise of Political Protestantism in Nineteenth Century Germany: The Awakening of Political Consciousness and the Beginning of Political Activity in the Protestant Clergy of Pre-March Prussia”, **Church History**, c. 34, s. 4 (Aralık, 1965), 425. www.jstor.org/stable/3163120, [22.09.2018].

49 Fischer, **age**, 473.

50 **age**, 474.

51 **age**, 475.

52 **age**, 476.

53 Hans Gerth, and Ulrich Herrmann. **Bürgerliche Intelligenz um 1800: zur Soziologie des deutschen Frühliberalismus** (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1976), 31.

54 Fischer, **age**, 476.

55 Berlin valisi 18 Ekim 1806 yılında yaptığı mitingte Berlinlilere Jena ve Auerstädt yenilgisini duyurmuş ve konuşmasını bu cümleyle bitirmiştir. Daha sonra Alman yazar Willibal Alexis (1798-1871) yazdığı romanına bu ismi koymuştur. [Meyers Großes Konversations-Lexikon, c. 17, <http://www.zeno.org/nid/20007373759>]

56 Eric J. Hobsbawm, **İlkel Asiler**, 2.bs., çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 166.

Tarihçi Richard L. Gawthrop, 1700 yılında oldukça küçük ve geri kalmış bir devletin hem ekonomik hem de insan kaynakları açısından kendinden daha büyük devletlerle nasıl rekabete girdiği konusunu araştırır. Gawthrop’a göre bu sorunun cevabı “Prusya devletine hizmet etmenin diğer tüm ilişki ve taahhütlerden öncelikli olduğu eşsiz bir siyasal kültür yaratma”sında yatmaktadır.⁵⁷ Gawthrop, Prusya devlet felsefesinin Friedrich Wilhelm I döneminde yayıldığını ve devlete hizmet felsefesinin “mevcut olan her sosyalleşme kurumunda yoğun kullanımı” ile “Prusyacılığın modern Almanya’nın gelişimi üzerindeki müteakip etkisinin temelini oluşturan köklü bir sosyal ve kültürel etki”nin gerçekleştirildiğini anlatır. “Devlete hizmet” felsefesi, Gawthrop’un deyimiyle “ideolojik kampanya”, Pietist rahipler ve öğretmenler tarafından ordunun alt kademelerine aşılanıyor,⁵⁸ okullarda disiplin, feragat, itaat, otoriteye riayet öğretiliyordu. Pietizm aracılığıyla dindar, kurallara itaat ve büyük bir iç disiplinle yetiştirilen halk, mutlakiyetçi devletin daha da derinlere kök salmasına ve kuvvetlenmesine katkıda bulundu. Dinin resmi desteği ve Pietist inancına sahip çok sayıda memurun varlığı, ordunun görevlerini yerine getirmesini çok daha kolaylaştırmış ve Frederick William I tarafından oluşturulmuş eğitim sistemi sayesinde bürokrasi üzerinde de önemli bir etki yaratmış,⁵⁹ “mutlakiyetçi devletin sağlamlaşmasına katkıda bulunmuştur.”⁶⁰ Köylü ailelerin çocukları da dahil olmak üzere, 1620 yılından itibaren hem kız hem de erkek çocuklarının okula gitme zorunluluğu vardı, 1717 yılında ise Friedrich Wilhelm I, ilkokul çağındaki tüm çocukların okula devam etmesi gerektiği hükmünü verdi, sonraki yıllarda ise, yoksul ailelerin çocuklarının eğitimlerine devam edecekleri okulların yapılması için toprak ve para yardımında bulundu, böylece devlet, eğitimi kilisenin elinden almış oluyordu.⁶¹ Protestanlık ile ortaya çıkan Pietizmin özellikle Prusya’daki etkisi reddedilemez. Pietizm ile eğitimde “ağırlıklı mesele, insanın iş hayatının yeniden kurulmasına kaydırılmakta ve böylece eğitim, insanın içtenleşmesi ya da içten yeniden doğuşu

57 Richard L. Gawthrop, **Pietism and The Making of Eighteenth-Century Prussia** (New York: Cambridge University Press, 1993), xi.

58 **age**, 228.

59 **age**, 237.

60 Philip G. Dwyer, “Religious and intellectual movements: Pietism and the Enlightenment”, **The Rise of Prussia 1700-1830**, ed. Philip G. Dwyer (London;New York : Routledge, 2014), 7.

61 Morgan, **age**, 22

şeklinde anlaşılmaktadır.”⁶² Hans Rosenberg ise 1700’lerin başındaki Prusya’yı şu sözlerle anlatmıştır:

“Frederick William I, devletin merkezine askeri gücü koymuştur. İnsanlar devlete hizmet eden birer robot, bürokrasi ise devletin işleyişini sağlayan bir makineydi. Frederick William I ve Frederick II, Prusya devletinin karakterini yansıtan krallardı. Vatandaşın temel görevi itaat etmek ve sessiz durmaktı. Eski asker von Schrötter şöyle demiştir: Prusya, orduya sahip bir ülke değil, karargâh ve gıda deposu olan bir ülkeye sahip bir ordudur. Kraliyet monarşisindeki Prusya deneyimi toplumun haddinden fazla militerleşmesine neden olmuştur. Bir nedeni toplumun güvenlik ihtiyacı, diğer nedeni ise devletin demografik açıdan kalitesiz olmasıydı. İki kral da 1713-1786 yılları arasında Kuzeyin Spartası⁶³ydılar.”⁶⁴

August Hermann Francke (1663-1727) yoksullar, yetimhaneler, okullar, yardım kuruluşları, hatta bir yayınevi gibi sosyal hizmetler sağlayan bir dizi kurum kurmuştur. Philip G. Dwyer, Pietizmin bir “misyonerlik hareketi olarak başlayıp kısa süre sonra Prusya hükümetinin işleyişine”⁶⁵ eklemlendiğini ve bunun Prusya saray politikalarının da etkisiyle gerçekleşebildiğini belirtir, pietizm ve devlet arasında “özellikle devletin yararına olan bir ortaklık geliştirildi.”⁶⁶ diyen Dwyer, Prusya’nın “Fransa’daki gibi yeni evcilleştirilen saray soylularının cezabetme ve ödüllendirme yerine gelirlerinin büyük kısmını askeri harcamaya”⁶⁷ ayırdığını belirtir.

2.4. Huguenotlar

Huguenot, Fransa’daki ilk evanjelik cemaatlerin adıdır. Fransa’da reformun yayılması; Luher’in Almanca yazıyor olması nedeniyle⁶⁸ John Calvin ve Ulrich Zwingli’nin reform yorumlarıyla gerçekleşmiştir.⁶⁹ Fransa’da 1562-1598 yılları arasında Huguenotlar ve Katolikler arasında yaşanan Din Savaşları sonucunda Fransa Kralı IV. Henry, Nantes Fermanı’nı ilan etmiştir. Lindenbeg’e göre IV. Henry, “dinin siyasetten ayrılması gerektiği yönündeki politik görüşü ve sadece güçlü bir monarşinin barışı ve devletin bütünlüğünü garanti edebileceğini anlamıştı.”⁷⁰ Nantes Fermanı ile Fransa’daki Protestanlar sınırlı da olsa siyasi ve dini özgürlüğe kavuşmuşlardı, ancak XIV. Louis 1685 yılında fermanı iptal ederek, Fontainebleau Buyruğu ile Protestanlığı

62 Kemal Aytaç, **Avrupa Eğitim Tarihi Antikçağ’dan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, 7. bs., (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018), 160.

63 The Spartha of the North

64 Rosenberg, 1966, 38-40.

65 Dwyer, **age**, 6.

66 **age**, 6.

67 **age**, 6.

68 “1567 yılında Cenevre, zulüm nedeniyle genellikle gizli bir hayat sürdüren cemaatleri örgütlemek için Fransa’ya en az 120 papaz göndermişti.” Carter Lindenber, **Avrupa’da Reform Tarihi**, çev.: Özgür Umut Hoşafçı (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2014), 274.

69 Lindenber, **age**, 273.

70 **age**, 273.

yasadışı ilan etmiştir. Carter Lindenberg'in sözleriyle "Almanya'daki merkezkaç politik güçleri Reforma yardımcı olurken, Fransa'daki merkezci siyasi güçler ona engel olmuştur."⁷¹ 29 Ekim 1685 yılında ise Brandenburg Elektörü Friedrich Wilhelm, Potsdam Fermanı ile yaklaşık 20.000 Huguenot'a kapılarını açtı. H. W. Koch, Brandenburg-Prusya'ya gelen göçmen Huguenot'ların yerli halktan daha eğitilmiş, ticari ve endüstriyel alanlarda daha deneyimli olduğunu söyler ve Brandenburg-Prusya'nın dükalıktan krallığa giden yolda, entelektüel, ticari ve mesleki açıdan gelişmesinde büyük etkisi olduğunu aktarır. Bu durum Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra devlet politikası haline gelen büyük ve güçlü orduya sahip olma anlayışıyla artan ihtiyaçlarını finanse etmek için de iyi bir fırsattı.⁷²

Almanya, sanayileşmiş ülkelerden (Fransa, Hollanda gibi) gelen Protestan mültecilerin yardımıyla kapitalist ekonomiye adım atmış, bunlardan bazıları sermayeleriyle birlikte gelmiştir. 1740 yılında, Prusya nüfusunun yaklaşık dörtte biri Protestan mültecilerden oluşuyordu, özellikle Berlin'de imtiyazlı bir yaşam sürüyorlardı. Bu imtiyazlar sayesinde on yedinci ve on sekizinci yüzyılda Berlin'de ticaret hızlı bir şekilde gelişmiştir.⁷³ Brufford'a göre mültecilerin sermayesi, teknik becerileri olmasaydı Prusya'da yeni ipekçilik sanayiinin ve diğer küçük sanayi dallarının gelişmesi mümkün olamazdı. Sadece sanayi ve ticaret alanında değil kentin entelektüel ve sosyal yaşamında da kalıcı izler bırakmışlardır. 1740 yılından sonra Berlin'e yerleşen Huguenotlar, Fransız tarzı salon kültüründe Berlin'in bir merkez haline gelmesinde en büyük etkenlerdir. Prusya'da, özellikle Protestan sınıfının bulunduğu şehirler, Katolik Prensler tarafından ele geçirilen şehirlerin bulunduğu güneyle tam bir zıtlık içindedir.⁷⁴

Bu dönemi anlatan Herbert Tuttle, Prusya akademisinin büyük bir kısmının Fransız kökenli olduğunu söyler. Huguenotların bir kısmının devlet ve orduda görev aldığını anlatan Tuttle, birçok Huguenot'un "zekâ, beceri ve yetenekleriyle Prusya'nın işçileri, ustaları" olduğunu, "endüstriyel sanatlarda kırktan fazla yeni alanın onlar tarafından tanıtıldığı" ve bu durumun da Prusya'nın dışarıya karşı olan bağımlılığını büyük ölçüde azalttığını ifade eden Tuttle, Huguenotlar sayesinde "devletin ikincil kaynakları

⁷¹ age, 267.

⁷² Hansjoachim Wolfgang Koch, **A History of Prussia** (New York: Routledge, 2014), 65.

⁷³ W. H. Brufford, **Germany in the Eighteenth Century: The Social Background of the Literary Revival** (New York: Cambridge University Press, 2011), 173.

⁷⁴ age, 173.

arttı ve yerli zanaatkarları daha üretken ve çalışkan olmalarına teşvik etti.” diye ekler. Tuttle, Prusya’nın Hugueonotlara sadece hoşgörü göstermekle kalmayıp onların “avantajlı bölgelere” yerleştirildiklerini, “sanayi girişimlerinde ayrıcalık”lar verildiğini, “kendi okullarının olması, hatta bazen kendi adaletlerini kendi mahkemelerinde uygulamalarına bile izin verildi.” der ve bu ayrıcalıkların “Prusya’nın yerli halkının kıskançlığına” neden olduğunu da ekler.⁷⁵

2.5. Aydınlanma ve Reformlar

1740 yılında, Friedrich der Große (Büyük Frederick) olarak anılan, “Aydınlanmış despot” lakaplı Friedrich II. tahta çıktı ve kırk altı yıl tahtta kaldı, yaşadığı on sekizinci yüzyıl genellikle Aydınlanma yüzyılı olarak adlandırılmaktadır. Onun zamanında Pietizmin etkisi azalmış ancak onun hazırladığı koşullarla Aydınlanma’nın, Almanca ismiyle Aufklärung, çağı başlamıştır. Özellikle Berlin, Halle, Königsberg, Breslau ve Frankfurt-an-der-Oder şehirleri Friedrich II (1712-1786) zamanında Aydınlanma’nın merkezleri haline gelmişlerdir. 1723 yılında Frederick Wilhelm I (1688-1740) tarafından Halle Üniversitesi’nden ihraç edilen Aydınlanma’nın en büyük savunucularından biri olan Christian Wolff, on yedi yıl sonra Friedrich II tarafından geri getirilmiştir.⁷⁶ Dwyer Prusya’da Aydınlanma ortamını şu sözlerle aktarır:

“Bütün nesil Prusya bürokratları, öğretmenleri ve entelektüelleri Kantçı rasyonalizm ruhuyla eğitildi. Aydınlanma, Berlin Bilimler Akademisi, kahvehaneler, Mittwochsgesellschaft (Çarşamba Topluluğu) ve Montagsclub (Pazartesi Kulübü) gibi topluluklar veya Berlinsche Monatschrift [...] gibi önde gelen dergilerde yaşam buluyordu. Prusya’daki Aydınlanma’nın toplumsal biçimleri, Avrupa’nın diğer bölgelerinde olanlarla hiç de farklı değildi.”⁷⁷

1790’lardan 1840’lara dek uzanan dönemde ise özellikle feodal sınıf, Prusya’nın iki bakanı Stein ve Hardenberg’in “yukarıdan reformlar” ile sahip oldukları ayrıcalıklı konumlarını kaybetmeye başlamıştı. Mutlakiyetçiliğin kurumsal dönüşümü, on sekizinci yüzyılın sonlarındaki yasal düzenlemelerle, Prusya’da iktidarın aristokrasiden bürokrasinin eline geçmesiyle yavaş ve sınırlı da olsa önemli bir gelişme gösterdi. Ortaya çıkmaya başlayan burjuvazinin (Bürgertum) başlıca endişesi eski güçlerle, özellikle de soylu sınıfla arasına mesafe koymaktı.

75 Herbert Tuttle, **History of The Prussia to the Accession of Friedrich the Great (1113-1740)** 2.bs (Cambridge: The Riverside Press, 1884) 286, 287.

76 Dwyer, **age**, 7.

77 Dwyer, **age**, 8.

“Wirtschaftsbürgertum”⁷⁸ az gelişmişti ve fazla güçlü değildi, ağırlıklı olarak resmi görevlilerden oluşan eğitimli burjuvazi (Bildungsbürgertum) ise burjuvazi içinde egemendi. Burjuvazinin hedefleri, hükümetin başlattığı reformların daha ötesindeydi. Yönetimin hala mutlak olan iktidarının daha istikrarlı bir şekilde sınırlandırılmasını; ulusal birliği, kamusal hayatın her alanına daha fazla katılma hakkını ve ekonomide, toplumda, devletin faaliyetlerinde çalışma, başarı, mülkiyet ve eğitim gibi burjuva standartlarının uygulanmasını talep ediyorlardı. Burjuva toplumunun gelişimi, burjuvazisinin beklentilerinin gerisinde kalmıştı.⁷⁹

Stein ve Hardenberg’in 1813 yılında, insan hakları ve anayasa hukuku için olduğu kadar ulusal bağımsızlık için de bir mücadele anlamına gelen Prusya reformlarını hayata geçirme çabaları kral ve soylular tarafından engellendi.⁸⁰ 28 Ekim 1810’da yürürlüğe konan ticaret vergileri ve gümrük vergileri, Prusya’nın ticaret serbestisine geçişini ifade etmekteydi.⁸¹ Tarihçi Reinhardt Koselleck bu durumu “serbest ekonomiye geçiş bileti” olarak yorumlar.⁸² Stein da 19 Kasım 1808’de belediyelerle ilgili vergi düzenlemelerinde devletin, finansal açıdan şehirleri koruma görevini yerine getirememesi sebebiyle aynı şeyleri düşünerek hareket etmiştir.⁸³ Hükümetin amacı, hukuk, eğitim ve askeri alanlarda yeniden örgütlenmeyi hedefleyen reformlar gerçekleştirerek Prusya’nın etkisini arttırmaktı. Bu konuda Prusya, Avrupa’da bir ilk değildi, aynı şekilde Ren Konfederasyonu devletleri de bir dizi kapsamlı reformlara başlamıştı. Yapılan reformlar, soyluların elindeki imtiyazların alınmasıyla, Junkerlerin herhangi bir burjuvadan ya da köylüden farksız bir konuma gelmesine neden olmuştu. Hagen Schulze bu reformları şöyle yorumlamaktadır:

“Napoléon’un Fransız Devrimi’nin tüm yurttaşlar için özgürlük ve eşitlik vaaadinin bir uygulamasıydı, böylece yasal ve idari reformlarla, Prusya’nın özgürlük savaşlarından sonra Napoléon kanunlarının yapmak istediği asıl amacına kolayca adapte olmasını sağladı.”⁸⁴

78 Orta sınıf ya da ticari girişimci olarak çevrilebilir. Bkz. Andreas Fahrmeir, “Wirtschaftsbürgertum”, **Enzyklopädie der Neuzeit Online**, <https://referenceworks.brillonline.com/entries/enzyklopaedie-der-neuzeit/wirtschaftsburgertum-a4792000> [10.05.2019]

79 Jürgen Kocka, “19. Yüzyıl Avrupası’nda Burjuva Toplumu”, **19. Yüzyıl Avrupası’nda Burjuva Toplumu**, der. Jürgen Kocka, Allan Mitchell, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 27

80 Hagen Schulze, “The Prussian Reformers and Their Impact on German History”, **Reform in Great Britain and Germany 1750–1850**, der. T. C. W Blanning, Peter Wende (Oxford: Oxford University Press, 1999) 62.

81 1819’da Prusya’da Maassen Tarifesi’nin kabulüyle ilk kez iç ticari engeller kaldırıldı.

82 Reinhardt Koselleck, **Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848** (Münih: Klett-Cotta, 1989) 588’den aktaran Schulze, **age**, 64.

83 Schulze, **age**, 65.

84 **age**, 65.

Fakat Hardenberg-Stein reformları Napoléon'un öngördüğü gibi sonuçlanmamıştır. Sonderweg denilen, Fransa ve İngiltere'dekinden tamamen farklı bir ruha sahip olmuş⁸⁵, Alman topraklarında tek bir yönetim altında yaşama hayali günümüz Almanya ve Avusturya devletlerinin oluşumuna dek sürmüştür.

Prusya reform yasalarını hayata geçiren iki bakandan biri olan Stein muhafazakâr, Hardenberg ise liberal bir dünya görüşüne sahipti.⁸⁶ Stein ve Hardenberg'le birlikte "Prusya reform bürokrasisi, devlet ve ekonomi meclis üyeleri, subaylar ve polis şefleri gibi kalabalık bir kadro ile reformlar gerçekleştirildi"⁸⁷, bunlar arasında "Altenstein, Frey, Gruner, Hippel, Raumer, Scharnweber, Scharnhorst, Boyen, Gneisenau, Humboldt gibi kişiler vardı"⁸⁸ ve "bu kişiler sosyal olarak izole hale gelmiş elit tabakadan değildi."⁸⁹ Schulze'nin deyimiyle "onları birleştiren ortak nokta akademik eğitim almış olmalarıydı."⁹⁰ Aydınlanma Çağı'nın evrensel fikirleri Prusya'nın bürokratik ve kültürel burjuvazisini tamamen kapsamıştı. Bu nedenle de Fransız Devrimi'ni ilk başta büyük bir sevinçle karşılamışlardı. Kant'ın sözleriyle ifade edecek olursak:

"[...] böylece evrensel aydınlanmaya giden yoldaki engeller, insanın kendi suçu ile düşmüş bulunduğu bu ergin olmayış durumundan kurtuluşu ile ilgili güçlükler yavaş yavaş da olsa giderek azalmaktadır. İşte bu bakımdan çağımız bir aydınlanma çağıdır ya da Friedrich'in yüzyılıdır."⁹¹

1794 yılında çıkarılan Genel Arazi Yasası ile de köylülerin kalıtsal kölelik statüleri tamamen kaldırılmıştı, bu durum 1804 senesinde ekonomi ve finans bakanı Stein'in vergi ve gümrük reformlarıyla devam etti, böylece devlet ve burjuvazi arasındaki bağlar güçlendi.⁹² Bazı Prusyalı tarihçilere göre ise Stein-Hardenberg devri "üstten devrim"dir. Reinhart Koselleck'in analizlerine göre, Prusya reformistleri, serbest piyasa ekonomisi ve liberal politik kurumlar oluşturmaya kalkıştılar, oysa Prusya burjuvazisi, parlamenter sistemin kendi ayakları üzerinde durmasını destekleyecek güçte değildi. Bu yüzden, bu ikili sosyo-ekonomik reformları yürürlüğe koymaya

⁸⁵ age, 65.

⁸⁶ age, 66.

⁸⁷ age, 66.

⁸⁸ age, 66.

⁸⁹ age, 66.

⁹⁰ age, 66.

⁹¹ Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir", **Seçilmiş Yazılar**, çev. Nejat Bozkurt (İstanbul: Remzi Kitabevi 1984) 219.

⁹² Schulze, age, 68.

karar verdiler ve politik özgürleşme planlarını geride bırakmak zorunda kaldılar.⁹³ Hans Rosenberg Prusya burjuvazisinin gelişmemiş olduğu konusunda Koselleck'le hemfikirdir. Rosenberg, on dokuzuncu yüzyıl başlarının “revolution from within”e (içeriden devrim) tanık olduğunu, aristokratik imtiyaz ve politik sistemin bürokratik mutlakiyetçilik üzerine temellendiğini söyler.⁹⁴

Prusya reformistlerinin tasarladıkları güçlü bir iç gerilimdi, diğer bir deyişle ulus, politik olarak seferber olmalı ama aynı zamanda kralın iradesiyle de uyum içinde olmalıydı. Bundan başka, siyasi ve sosyal eşitliğe dair yasal düzenlemeler istendiğinde geleneksel sosyal hiyerarşiyi de korumaya çalışmışlardır. “Enlightened Nationalism”in hedeflediği, reformistlerin yaptığı kanunlar karşısında oluşacak gerginliklerin çözülmesi idi. Halkın eğitiminde, Prusya’nın siyasi ve sosyal kurumlarının örgütlenmesinde, mutlak monarşi ile halkı uzlaştıracaklarına inanıyorlardı. Liberal görüşlüler ve bürokrat reformistler, anayasal düzenin monarşiyi ve demokratik elementleri dengeleyeceğine ve bunun da ulusun eğitimi ve devletin rasyonalizasyonu ile başarılı olabileceğine inanıyorlardı, Rousseau’nun Toplum Sözleşmesi eserinde de belirttiği gibi “Bilge kişilerin halk yığını yönetmesi en iyi ve en doğal bir düzen gereğidir; kendi çıkarları için değil, halkın yararı adına yönettiklerinden kimsenin kuşkusu olmadığı sürece.”⁹⁵

Walter M. Simon da Prusya’nın Fransa karşısında 1806 yılındaki yenilgisi ile devletin temeli haline getirilen ordunun çöküşünün diğer tüm devlet yapılarının da çöküşüne neden olduğunu belirtir ve devamında “aynı şekilde, yalnızca ordu değil, yeniden inşa edilmesi gereken bütün ulustu”⁹⁶ saptamasını yapar. M. B. Levinger de 1806 yılının, “Prusya ve diğer Almanca konuşulan eyaletler için bir dönüm noktası” olduğunu söyler.⁹⁷ Schulze de “Eğitimli elit devrimci değildi, kralına ve devletine bağlıydı, reformlar ise kanunlar aracılığıyla gerçekleştirilecekti ve “Fransa için giyotin neyse Prusya için kanunlar aynıydı.”⁹⁸ diye ekler. Napoléon’un bu zaferi karşısında,

⁹³ Jonathan Sperber, “State and Civil Society in Prussia: Thoughts on a New Edition of Reinhart Koselleck’s *Preussen zwischen Reform und Revolution*”, **State and Civil Society in Prussia**, The Journal of Modern History, c. 57, s. 2 (Haziran 1985), 279.

⁹⁴ Rosenberg, 1966, 204.

⁹⁵ Jean Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, çev. Vedat Günyol, 10.bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2013), 66.

⁹⁶ Walter M. Simon, **The Failure of the Prussian Reform Movement**, (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1955), 6.

⁹⁷ Matthew Bernard Levinger, **Enlightened Nationalism: The Transformation of Prussian Political Culture, 1806-1848**, (Oxford: Oxford University Press, 2002) 3.

⁹⁸ Schulze, **age**, 69.

Prusya'nın çekirdek bürokratik kadrolarının önderliğini Prusya reform hareketinin başı olarak anılan Stein ve Hardenberg üstlenmişti, ancak toprak sahibi soylu sınıf yapılacak reformların sınırlarının Devrim sonrası Fransası'ndaki gibi mülkiyetlerine el koyulmaya dek uzanacağından endişeleniyorlardı ancak Prusya reformlarıyla amaçlanan Fransız Devrim'indeki "eşitlik ve özgürlük" değil, bireylerin özgürlüğüydü.

Fransız Devrimi'nin benzerinin Prusya'da da yaşanacağı korkusu toprak sahibi üst sınıfı ele geçirmişti. Fransa'da hayata geçirilen reformlarla mülk sahibi üst sınıfın hakları ellerinden alınarak aslında ülke, devrimcilerin eline teslim edilmiş ve her türlü tehlikeye açık hale getirilmişti. Bu düşüncelerini krala ileten toprak sahipleri kendisini bu konuda uyardılar, ancak Prusya reformlarıyla amaçlanan Fransız Devrim'indeki "eşitlik ve özgürlük" değil, bireylerin özgürlüğüydü, siyasi özgürlük kastedilmemekteydi, kastedilen daha çok Adam Smith'in ekonomik açıdan özgür insanıydı, "Prusya açısından özgürlük devleti oluşturan temeldi, onu sınırlandıran değil"⁹⁹ diyen Schulze şöyle devam eder: "Reformculara göre yurttaşlar henüz özgürlüğe hazır değillerdi. Öncelikle eğitilmeleri gerekiyordu."¹⁰⁰

Bazı Prusyalı tarihçiler ise Stein-Hardenberg devrini "üstten devrim" olarak adlandırır. Örneğin tarihçi Koselleck'in analizlerine göre, Prusya reformistleri, serbest Pazar ekonomisi ve liberal politik kurumlar oluşturmaya çalışmışlardır ancak Prusya burjuvazisi, parlamenter sistemin kendi ayakları üzerinde durmasını destekleyecek güçte değildi. Bu yüzden, bu ikili sosyo-ekonomik reformları yürürlüğe koymaya karar verdiler ve politik özgürleşme planlarını geride bırakmak zorunda kaldılar.¹⁰¹ Rosenberg ise Prusya burjuvazisinin gelişmemiş olduğu konusunda Koselleck'le hemfikirdir. Ona göre "aristokratik imtiyaz ve politik sistem bürokratik mutlakiyetçilik üzerine temellenmektedir."¹⁰²

99 **age**, 70.

100 **age**, 71.

101 Sperber, **age**, 278-296.

102 Rosenberg, 1966, 204.

2.6. Prusya Kültürel Yaşamından Bir Örnek: On Sekizinci Yüzyıl Sonu Berlin Salonları

1780’li yılların başında Prusya’da entelektüeller Yahudi üst sınıfına mensup kültüre, edebiyata meraklı kadınların salonlarında bir araya gelerek sosyal, politik ya da edebiyat gibi konular üzerine konuşuyorlardı. Bu gelenek Fransa’da Aydınlanma ile birlikte başlamış olsa da aslında kökleri Antik Yunan’a kadar giden bir etkinlikti. Bu salonlar sadece dönemin entelektüel kesimini ağırlamakla kalmıyor dini hoşgörünün de artmasında etkili bir rol oynuyordu. “Yahudi kadınlarının objektif bir şekilde oluşturdukları bu mekânlar, geleneksel Hristiyan feodal toplumunda sınıf farklılıkların yarattığı boşluğu doldurucu bir işlev de üstlenmekteydi.”¹⁰³ Berlin salonu sahibelerinden Rahel Varnhagen’in tanımıyla söyleyecek olursak:

“Alman-Yahudi ‘masa’sı gitmiş, Alman-Yahudi ‘sofra muhabbeti’ gitmiş, uzun güzel bir an için iki gelenek bir araya gelmiş. Mendelssohn ve Lavater’in satranç oynadığı masa gitmiş, Rahel Varnhagen’in şairler ve filozoflarla şarap içtiği masa olmuş [...] Ah, bu melez topluluk [...]”¹⁰⁴

Humboldt ve kardeşi, Frankfurt Üniversitesi’nde okuduğu dönemde, hocası Kunth vasıtasıyla Berlin’deki Yahudi aydınlarıyla tanışmıştı. Bu kişiler arasında Moses Mendelssohn (1729-1806), Henriette Herz’in eşi, doktor ve filozof Marcus Herz¹⁰⁵ (1747-1803) vardı, Marcus Herz aynı zamanda Kant’ın kendisini “düşüncelerimin yayılması için en çok çalışan kişi” olarak tanımladığı bir düşünürdü.¹⁰⁶ Henriette Herz ise Berlin’de ilk *salonnière* sayılabilecek kişidir, kendisi Mendelssohn’un büyük kızı Dorothea Schlegel’in de yakın arkadaşıydı. Henriette Herz’in salonunda, Aydınlanma’nın eski savunucuları, felsefi ve bilimsel sorunları tartışmak isteyenler,

103 Petra Wilhelmy-Dollinger, “Berlin Salons: Late Eighteenth to Early Twentieth Century”, <https://jwa.org/encyclopedia/article/berlin-salons-late-eighteenth-to-early-twentieth-century> [12.11.2017]

104 Fania Oz-Salzberger: “Israel: Some European Contexts”, **Das jüdische Erbe Europas. Krise der Kultur im Spannungsfeld der Tradition, Geschichte und Identität**, der. Eveline Goodman-Thau (Berlin: Philo, 2005), 154’ten aktaran, Hannah Lotte Lund, **Der Berliner “Jüdische Salon” um 1800: Emanzipation in der Debatte**, (Berlin: Walter de Gruyter GmbH&Co. 2012) 1.

105 Marcus Herz: Berlin’de fakir bir Yahudi ailenin çocuğu olan dünyaya geldi. On dokuz yaşına kadar Talmud eğitimi alan Herz’i ailesi, Königsberg’e bir tüccarın yanına çırak olarak vermişse de o, Prusya’da tıp fakültesine Yahudi öğrencileri kabul eden tek okul olan Königsberg Üniversitesi’nde tıp okudu. Tıp eğitimi süresince her öğrenci gibi felsefe dersleri almak zorundaydı ve bu esnada Kant ile tanışan Herz, onun en yakın düşünce arkadaşlarından biri ve aynı zamanda doktoru oldu. Eşi Henriette Herz ile, aralarında Humboldt kardeşlerin de yer aldığı Friedrich Schleiermacher, Friedrich Schlegel gibi gençler için adeta bir okul olan Salon’lar düzenledi. Bkz: Marcus Herz, “Marcus Herz” **Kant's Critique of Pure Reason: Background Source Materials**, der. Eric Watkins (Cambridge: Cambridge University Press, 2009) 291.

106 Monika Richarz, **Der Eintritt der Juden In Die Akademischen Berufe: Der Eintritt der Juden in die akademischen Berufe: Jüdische Studenten und Akademiker in Deutschland 1678-1848**, (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1974), 57.

yazarlar ve şairlerin oluşturduğu edebiyat okuyup konuşmayı tercih eden farklı farklı gruplar oluşmuştu. Dr. Herz, etrafında felsefe ve deneysel fizik dersleri verdiği bir grup gönüllü öğrenci toplamıştı ve bu “çok seçkin kitleye”¹⁰⁷ Prusya Kralı’nın küçük erkek kardeşleri ve 1786 yılında da Humboldt kardeşler katılmıştır. Kocasının öğrenci çevresinden Henriette, “Salı Kulübü” olarak adlandırılan bir okuma topluluğu kurmuştu.¹⁰⁸ Örneğin salonun konuklarından yazar Karl Philipp Moritz genç Goethe’nin yer aldığı gruba katılmayı tercih etmiştir. Gentz, Schlegel ve Humboldt kardeşler de bu çevreye girmek için çaba göstermişlerdir. Humboldt kardeşler Henriette Herz’in salonu dışında en sık Rahel Levin Varnhagens’in salonuna gidiyorlardı. 1790’lı yıllar salonların en parlak dönemleriydi, Humboldt kardeşler de o dönemde henüz yirmili yaşlarının başındaydılar.¹⁰⁹ Ancak her ne kadar Berlin bir özgürlükler şehri gibi görünse de dönemin filozofu Lessing 1769’da bir arkadaşına şunları yazmıştır:

“Bana Berlin’deki düşünce ve yayın özgürlüğünden bahsetme. Özgürlük, sadece dinle ilgili birçok aptalca saldırı özgürlüğünü kapsıyor... İnsan haklarını savunmaya, despotizme karşı sesini yükseltmeye kalkış bakalım... Şimdiye kadar Avrupa’daki en köle ülkede olduğunu göreceksin.”¹¹⁰

107 Bu grupta Friedrich Nicolai, Christian Wilhelm Dohm, Carl von Laroche, Friedrich Schlegel gibi ünlü yazarlar ve şairler yer almaktadır.

108 Hilde Spiel, **Fanny von Arnstein: A Daughter of the Enlightenment, 1758-1818**, çev. Christine Shuttleworth, (Oxford: Berg Publishers Ltd., 1991) 124.

109 Hannah Lotte Lund, “Sie schenkte mir drei Tassen Spruch” Wilhelm von Humboldt und die Anfänge der deutsch-jüdischen Geselligkeit in den Briefen der Berliner Salongesellschaft”, **Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte**, c.62, s.3 (2010): 228.

110 Karin Friedrich, **Brandenburg-Prussia 1466-1806: The Rise of a Composit State (Studies in European History)**, (Londra: Palgrave Macmillan Yayınları, 2012) 106.

3. WILHELM VON HUMBOLDT'UN YAŞADIĞI DÖNEM

Humboldt'un siyaset felsefesini, çağdaşlarından farklı olarak, en ince ayrıntısına kadar tasarladığı devlet sistemini anlayabilmemiz için öncelikle yaşadığı dönemin tarihsel, sosyal ve siyasi yapısına bir göz atmamız faydalı olacaktır. Humboldt'un içinde yetiştiği dünyanın onu şekillendirdiğini göz önüne alırsak bunun elzem olduğunu anlamaktayız.

Humboldt, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Aydınlanma etkileriyle yetişmiş bir düşünürdür. Özellikle Avrupa'nın tümünü etkileyen Fransız Devrimi ile akla inanç sarsılmış, özellikle Alman düşünce dünyasında hiç olmadığı kadar çok kutuplaşmalar görülmüştür. Humboldt'un ilk gençlik yıllarını Aydınlanma döneminde geçirmiş olması, öğretmenlerinin Aydınlanma'nın en önde gelen kişilerinden olması, onun düşünce dünyasını ömür boyu etkileyen faktörlerden biridir. Bu nedenle öncelikle Humboldt'un politik düşüncelerini etkileyen fikirler ve düşünürleri incelememiz yerinde olacaktır.

3.1. Wilhelm von Humboldt'un Siyasal Düşüncelerinin Oluşumu ve Gelişimi

Birsen Filip, Humboldt'un "liberalizmin gelişimine olan katkılarının, yirminci ve yirmi birinci yüzyılın "Alman Thomas Jefferson"ı olarak kabul edildiği Almanya haricinde" unutulduğunu söyler."¹¹¹ Bununla birlikte tarihteki bazı seçkin kişiler ve filozoflar arasında da saygın bir şekilde anılmıştır. Örneğin Madam de Stäel onun için "la plus grande capacité de l'Europe"¹¹² derken, Schiller onda "ideal akıl ve kurgu dengesi"ni bulduğunu söylemişti.¹¹³ Ayrıca John Stuart Mill'in *Özgürlük Üzerine* adlı eserinde, özgürlük ile ilgili fikirlerinde, en yüksek kişisel gelişim ve devletin rolüyle ilgili düşüncelerinde Humboldt'un politik felsefesinden etkilendiği açıktır. John

111 Birsen Filip, "Hayek and Humboldt on Freedom and the Role of the State", **Hayek: A Collaborative Biography Part XIV: Liberalism in the Classical Tradition: Orwell, Popper, Humboldt and Polanyi Springer**, der. Dr. Robert Leeson, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-94412-8> 107

112 Avrupa'nın en büyük kapasitesi.

113 Filip, **age**, 107.

Roberts¹¹⁴ hem yazılarında hem de siyasi yaşamında Humboldt'un "mutlak bir özgürlük, bireysellik savunucusu" olduğunu, "devletin rolü konusunda gösterdiği şüphecilğin, onu seçkin bir örnek"¹¹⁵ haline getirdiğini söylemiştir. Ludwig von Mises (1881-1973) ise Humboldt'u liberalizme katkıda bulunan ilk beş kişi arasında göstermektedir.¹¹⁶ *Studies in Philosophy Politics and Economics*¹¹⁷ adlı eserine Friedrich August von Hayek, Humboldt'u liberalizmin ilkelerini formüle eden ve hatta onu klasik liberalizmin başlıca iştirakçileri arasında saymış ve David Hume, Adam Smith, Edmund Burke, T. B. Macaulay ve Lord Acton, Benjamin Constant, A. de Tocqueville, Kant ve Schiller ile birlikte sıralamıştır.¹¹⁸ Bunun yanında Hayek, Humboldt'u "özgürlüğün en büyük filozofu" olarak adlandırmıştır.¹¹⁹

Humboldt her ne kadar Avrupa'da liberalizm teorisinin atalarından sayılsa da onun özgürlük anlayışı genel liberalizm teorilerinden farklıdır. Kendisi hiçbir zaman demokrasiyi, cumhuriyeti, halkın yönetime katılımını savunmamıştır. Ona göre özgürlüğün koruyucusu, monarşi ve aristokrasi (sadece soydan gelenleri değil en yüksek eğitimi almış kişileri de bu sınıfa dahil eder) olabilir. Devletin ekonomik faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı iktisadi görüşleri yoktur ancak modern devletin faydacı ahlakının ve zenginlik üretimine verdiği önemin artmasının karşısında yer almıştır. Humboldt, ulusal refahtan ziyade bireyselliğin gelişimiyle ilgilenmiştir, bireyselliğin gelişiminde özgürlüğü birinci şart olarak tanımlar; ancak onun özgürlük anlayışı insanın arzularının ve dürtülerinin peşinden gitme anlamına gelmez, o özgürlüğü kişinin tam ve bütünlüklü gelişimini sağlayacak şartların toplamı olarak görmüştür. Humboldt'un siyasi düşüncesinin temelini oluşturan bu özgürlük fikri politik bir anlam içermez, bireyin siyasi haklarını kazanımı yoluyla özgürleşeceğini savunmaz çünkü ona göre bireysel ya da toplumsal refah amacı gütmeyen bir devlet yönetimi, kişinin güvenliğini sağlamak dışında ahlak, eğitim, din ve diğer konularda tamamen özgür bırakan bir sisteme sahip olmalıdır. Humboldt'un bu görüşleri yaşadığı dönem için, özellikle devlete hizmet etmenin ya da krala sadık kalmanın Pietizm sayesinde

114 John Roberts, **Wilhelm von Humboldt and German Liberalism: A Reassessment**, (Kanada: Mosaic Press, 2008) xi.

115 Roberts, **age**, xi.

116 Filip, **age**, 107.

117 Friedrich A. Hayek, **Studies in Philosophy Politics and Economics**, (Chicago: The University of Chicago Press, 1967) 108,160.

118 Filip, **age**, 107.

119 Hayek, **The Constitution of Liberty: The Definitive Edition**, ed. Ronald Hamowy, (Chicago: University of Chicago Press. 2011): 116'dan aktaran Birsen Filip, **age**, 116.

bilinçdışı bir kurala dönüştüğü bir ortamda oldukça sıra dışıdır. Humboldt, herhangi bir devlet otoritesinin ister bireyin maddi refahı adına ister ahlaki ya da düşünsel anlamda, hiçbir şekilde yetkisinin olmasını istemeyen bir düşündürür. Bu nedenle de pozitif ve negatif özgürlükler arasında keskin bir ayrım yapmıştır, diğer bir deyişle devlet ne kadar minimal olursa özgürlükler de o kadar maksimum olacaktır.

3.2. Aydınlanma Etkisi

Humboldt Aydınlanma çağının son zamanlarında dünyaya gelmiştir. Yaşam öyküsünde de bahsettiğimiz gibi, üniversite yıllarına dek evde özel hocalar eşliğinde eğitim almış ve bu hocaları da zamanının önemli Aydınlanmacıları arasında yer almıştır. Bu nedenle de Humboldt, Aydınlanma felsefesiyle büyümüş, aklın doğayı, insanı ve toplumu şekillendirecek, onlara hükmedecek kadar şaşmaz kuralları olduğu kadar Aydınlanma'nın getirdiği dinsel hoşgörü ve özgür düşüncenin kutsandığı bir ortamda yetişmiştir ve ömrü boyunca da dinsel hoşgörü ve üşünce özgürlüğünü savunmuştur.

Prusya'da Aydınlanma, ya da geniş anlamıyla Almanca konuşulan topraklardaki Aydınlanma, sadece devletin değil kişilerin de ruhuna sinmiş Pietizmin etkisiyle Fransa ve İngiltere'deki Aydınlanma kavramından daha farklı bir hal almıştır. Bu farka örnek olarak Fransızca ve İngilizce'deki ışıkla bağlantılı Enlightenment ve Lumière kelimelerinin, Almanya'da Aufklärung yani ortaya çıkarma, berraklık gibi anlama sahip olan kelimeden gelmesini örnek verebiliriz. Doğan Göçmen bu anlam farkını şöyle açıklar:

“Enlightenment sanki yürünen uzun veya kısa ama karanlık bir yolun engebelerinin ve dolambaçlarının görülebilmesi için ışıktırma eylemiymiş gibi bir duygu ve düşünce uyandırıyor. Aufklärung ise daha çok önümüzde duran bir şey, durum ve/veya süreç hakkında etraflı bilgi edinip öğrenme ve bilgilendirme eylemidir.”¹²⁰

3.3. Jean Jacques Rousseau'nun Etkisi

Humboldt, Jean Jacques Rousseau'nun (1772-1778) düşüncelerinden etkilenmiş olsa da onun genel irade kavramını kabul etmez ve devletin bireyleri hiçbir zaman tam

120 Doğan Göçmen, “Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine”, <https://dogangocmen.files.wordpress.com/2013/11/aydc4b1nlanmacc4b1lc4b1c49fc4b1n-tarihsel-anlamc4b1-ve-gc3bcncel-mirasc4b1-c3bczerine.pdf> [03.06.2015]

anlamıyla temsil edemeyeceğini söyler. *Devlet Faaliyetinin Sınırları*'nda Humboldt, Rousseau'dan farklılığını şu sözlerle açıklamıştır:

“[...] fakat temel sözleşmeye sıkı sıkıya riayet edildiğini ve devletin, en dar anlamıyla ulusal bir birlik olduğunu varsaysak bile, yine de bireylerin iradesi yalnızca bir temsil sistemi aracılığıyla araştırılabilecektir ve çoğunluğun temsilcisi açısından, o temsil edilenlerin bütün görüşlerinin tam bir organı olmak imkansızdır [...] Bir insan, ne kadar kendi hesabına hareket ederse, kendini o kadar fazla geliştirir. Büyük birlikler içinde ise, salt bir araç olmaya çok fazla eğilimlidir.”¹²¹

Humboldt, Rousseau'nun eğitim ile ilgili düşüncelerinden ve *Émile* adlı eserinden oldukça etkilenmiştir. Rousseau'ya göre eğitimin amacı, insanın olmak istediği şey olması için özgür bırakılması olmalıdır. Toplumu düzeltmek ancak eğitim yoluyla olacaktır. Humboldt'un da en önem verdiği konulardan biri eğitimidir ancak Humboldt'a göre devletin müdahalesinin dışında kalan eğitim ile kişi özgür olacak ve gelişimini tamamlayabilecektir: “[...] birey bakımından mutlak ölçüde özgür faaliyet gerektiren herhangi bir başka şeyden daha önemli olanı varsa, kesinlikle bu, konusu bireyin gelişmesi olan eğitimidir.”¹²² diyen Humboldt şöyle devam eder:

“Bu şekilde özgürce gelişmiş olan insan, daha sonra kendini devlete raptetmelidir ve devlet de kendisini o bireyin ölçüsüne göre ayarlamalıdır. Ancak böyle bir gayret sayesinde ulusal yapının gerçek gelişimini rahatlıkla umabilir ve yurttaşlık kurumlarının insan doğası üzerindeki zararlı etkisine dair bütün korkuları zihninden kovabilirim.”¹²³

Son olarak, Humboldt'un devletin yurttaşların negatif ve pozitif mutluluğu ile ilgili görevlerini anlattığı gibi Rousseau da pozitif ve negatif eğitimden bahsetmiştir. Rousseau'nun Paris Başpsikoposu Christophe de Beaumont'a yazdığı bir mektupta bundan bahsetmiştir:

“Pozitif bir eğitim olarak adlandırdığım, zihni yaşının ötesinde eğitime eğilimi ve çocuğa insanın ödevlerinin bilgisini vermektir. Negatif eğitim olarak adlandırdığım ise, bize bilgisinin kendisi verilmeden önce bilgimizin enstrümanları olan (duyu) organlarını mükemmelleştirmeyi gözetendir. Negatif eğitim tembel değildir, bilakis. Bize erdemler vermez, ama ahlaksızlığın önüne geçer; doğruyu öğretmez ancak bizi hatadan korur. Çocuğu, onu anlama noktasında gerçeğe götüren yöne, iyiyi sevebildiğinde iyiyeye doğru yönlendirir.”¹²⁴

3.4. Immanuel Kant'ın Etkisi

Frederick Beiser ve Michael N. Forster, Alman felsefesinin ve siyasi tarihinin on dokuzuncu yüzyılda özgürlük, özgür düşünce ve düşüncenin özgürce ifadesine yüzeysel bir şekilde değindiğine ve bu yüzyılın apolitik olduğuna dair bir ön yargı

121 Wilhelm von Humboldt, *Devlet Faaliyetinin Sınırları*, çev. Bahattin Seçilmişoğlu, 3.bs. (İstanbul: Liberte Yayınları, 2013) 136-137.

122 Humboldt, *age*, 156.

123 Humboldt, *age*, 157.

124 Jean-Jacques Rousseau, “Letter to Beaumont, Letters Written From The Mountain, and Related Writings”, *The Collected Writings of Rousseau Vol. 9*, der. Christopher Kelly, Eve Grace, çev. Christopher Kelly, Judith R. Bush, (Hanover: Universtiy Press of England, 2001) 35.

olduğundan bahseder. Bu önyargı büyük ihtimalle Almanya’da Fransa’daki gibi bir devrimin gerçekleşmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Alman romantizmi denildiğinde ise insanların aklına şiir, edebiyat, soyut felsefe kavramları gelmesi de bu önyargının bir örneğidir. Ancak görünenin ya da algılanmak istenenin tam tersine özgür düşüncenin ve ifadenin savunulduğu, liberalizmin de çekirdeğini oluşturan temel kavramlar ve haklar, sadece Fransız Devrimi sonrasında değil çok daha öncelerinde Alman felsefesinde tartışılan temel kavramlardır. Özellikle Kant, Herder, Georg Forster, Schiller, Novalis, Wieland, genç Fichte, genç Schlegel, Schleiermacher, Wilhelm von Humboldt düşünce özgürlüğü ve ifade özgürlüğünün savunucusuydular ve epistemolojik, estetik ve etik kavramlarla devletin nasıl olması gerektiği, Fransız Devrimi sonrası toplumsal ve siyasal gelişmeler üzerine önemli çalışmalar yapmışlardır.¹²⁵ Bu önyargılar teorik aklın pratikte kendini ifade edememesinden kaynaklanmakta diğer bir deyişle, bir Fransız Devrimi gerçekleştirememesine dayanmaktadır. Örneğin Marx ve Engels *Alman İdeolojisi*’nde¹²⁶, Reinhold Aris ise *History of Political Thought in Germany 1789-1915*’te Reformasyon ile zirveye çıkmış sosyal ve entelektüel gelişimin Otuz Yıl Savaşlarıyla uğradığı kesintiden ve bunun sonucunda Almanların kendine has politik bir ideoloji geliştiremediğinden bahsetmiş, entelektüel yaşamının yüzyıllarca kötürüm kaldığını söylemişlerdir, bu etmenlere ekonomik ve sosyal açıdan Fransa’dan çok farklı bir konumda olan feodal sınıfın varlığı da eklenmiştir.¹²⁷ Aris analizine şunu eklemektedir: “On sekizinci yüzyıldan Fransız Devrimi’ne kadar Almanya’daki politik düşünürler, siyasi bilgeliğin özünün yardımsever despotizm olduğu inancında hemfikirlerdi.” der ve devam eder, “Bu dönemdeki siyasi düşüncenin renksiz ve sönük oluşunun temel sebebi budur.”¹²⁸ Beiser ise Alman düşünürlerin apolitik olmasıyla ilgili yaygın kanaate karşılık “Platon’un biçimler dünyasında gezen zararsız soyutlamalar değildir, aynı zamanda siyasi mücadeleye dahil olan güçlü silahlardır.”¹²⁹ diyerek karşılık vermiştir.

125 Frederick C. Beiser, **Enlightenment, Revolution, and Romanticism**, (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992) 1.

126 Karl Marx, Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, çev.: Selahatin Hilav (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1968) 28-29.

127 Reinhold Aris, **History of Political Thought in Germany from 1789 to 1915**, 2.bs. (Oxon: Frank Cass & Co. Ltd., 1965) 22-23.

128 *age*, 65.

129 Beiser, *age*, 8.

Beiser'in de belirttiği gibi yaygın önyargılara katılmadan önce düşünürlerin, yaşadığı dönem bağlamında değerlendirilmesi doğru olacaktır. Beiser Kant, Fichte, Schiller, Herder ve Schlegel için “Bu durumda, apolitik olmaktan ziyade, bu dönemin düşüncesini kriptopolitik olarak görmek daha doğru olurdu.”¹³⁰ şeklinde bir yorum getirmiştir. Kant'ın siyasal düşünceleri de kendi genel felsefesi bağlamında ele alınmalıdır. Kant, politik amaçlarını, ideallerini, birey ve bireyin haklarının tartışıldığı yazıları üzerinden ifade etmektedir. Ona göre en temel sorun insanın/insanlığın özgürlüğü ve bu özgürlüğün geliştirilmesidir. Rousseau gibi o da özgürlüğün ahlakın merkezinde yer aldığını düşünmektedir. “İyi olmak ve gerçekten özgür olmak bir ve aynıdır [...] Akıl egemen olduğunda ve dolayısıyla rasyonel varlıklar olarak özgür olduğumuz zaman iyiyiz.”¹³¹ diyen Kant'ın Rousseau'dan etkilendiğini düşünen Ernst Cassirer, Kant'a göre Rousseau'nun “insanlığa haklarını iade eden biri” olduğunu söyler.¹³² Kant, Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* ve *Émile* adlı eserlerinden etkilenmiştir, ek olarak Rousseau'yu Newton ile özdeşleştirmiş ve şunları söylemiştir:

“Newton, düzensiz ve aşırı boyutta çeşitlilikte olanda, ilk olarak, düzen ve düzenliliğin büyük bir sadelikle birleştiğini görmüş ve o zamandan beri kuyruklu yıldızlar geometrik bir yörüngede koşuyorlar [...] Rousseau, öncelikle, varsayılan insani biçimlerin çeşitliliği altında, derinlerde gizlenmiş doğa ve yasanın aynısını keşfetmiştir [...] Tanrı, Newton ve Rousseau'dan sonra haklı çıkmıştır. O zamandan beri Papa'nın dogması (Lehrsatz) gerçektir.”¹³³

Rousseau sayesinde sıradan insanlara saygı duymayı öğrendiğini söyleyen Kant, şöyle devam eder:

“Ben kendim araştırmacılığa meyilliyim. Bilmek için susuzluk çekiyorum ve daha da ilerlemek için sabırsız bir huzursuzluk hissediyorum ya da her edimimde bir huzur. Bir zamanlar insanlığın onurunu tek başıma oluşturabileceğime inanmıştım ve hiçbir şey bilmeyen ayaktakımını hor gördüm. Rousseau beni düzeltti. Bu kör eden üstünlük yok oldu, insanlara saygı duymayı öğrendim ve eğer bu incelemenin insanlığın hakları için diğerlerine değer katabileceğine inanmasaydım kendimi sıradan bir işçiden daha az faydalı hissedirim.”¹³⁴

Kant'ın insan hakları kavramı tüm insanlığı içermektedir. Ona göre insan artık vesayetten kurtulmalıdır. “Aydınlanma Nedir?” sorusuna verdiği cevap, insanın kendi suçuyla düşmüş olduğu, aklına bir başkasının kılavuzluk etmesine izin verdiği bu durumundan kurtulması gerektiğidir, ancak Kant insanın özgürlüğü ve vesayetten kurtarılmasını savunurken bunun asla devrimci bir anlamda otoriteye karşı direnerek

130 age, 8.

131 Charles Taylor, **Philosophy And The Human Sciences Philosophical Papers 2**, 3.bs. (Kanada: Cambridge University Press, 1990) 325.

132 Ernst Cassirer, **Rousseau, Kant, Goethe**, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014) 14.

133 Immanuel Kant, **Kant's Gesammelte Schriften**, c.20 (Berlin: Walter de Gruyter Verlag, 1942) 58-59.

134 age, 44.

gerçekleştirilmemesi gerektiğini de eklemektedir. Kant'ın buradaki tutumu hukukun askıya alınması sonucu müşterek hukukun tahrip olmasından duyduğu çekinceye dayanmaktadır. Ona göre cumhuriyet anayasası dengeli bir hükümetin ideal haliydi.

Humboldt, Göttingen üniversitesinde Heyne'nin öğrencisi olduğu sırada Kant felsefesiyle ilgilenmiş ve sonraki on yıl boyunca Kant, Humboldt'un felsefesine "hükmetmiştir".¹³⁵ Göttingen Üniversitesi'nde okuduğu bir sene boyunca Kant'ın 1781 yılında yayınladığı *Saf Aklın Eleştirisi* eserini okuyan Humboldt için bu eser çok önemliydi ancak Kant'ın hangi düşüncelerini kendine mal ettiğiyle ilgili, Eduard Spranger'in de belirttiği gibi, herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.¹³⁶ Romantikler içinse Kant, Aydınlanma'nın cisimleşmiş haliydi ve romantiklerin baş düşmanıydı. Romantiklerin siyasi ilkelerini duygulara ve önsözlerle dayandırdığını düşünen Kant onların akıllarını yasaya aykırı kullandığını düşünüyordu. Hans Siegbert Reiss'a göre "Modern siyasal düşüncenin büyük kısmı, Kant'ın fikirlerini savunan Amerikan ve Fransız devrimlerinin, modern Avrupa'nın siyasi tarihini şekillendiren bir hareket hazırlaması gibi, Kant'ın başlattığı devrime devam ediyor."¹³⁷

Rudolf Haym Humboldt'un felsefesini "Platonlaştırılmış Kantçılık", Heymann Steinthal ise "Kantlaştırılmış Spinozacılık" olarak tanımlamıştır.¹³⁸ Herder, Kant'ı şu sözlerle tasvir etmiştir:

"Bir filozofu tanıyabilme şansını elde ettim. O benim hocamdı. Gençlik yıllarında delikanlılığın kaygısız neşesi vardı, bu neşenin ona olgun yaşlarında da eşlik edeceğine inanıyordum. Onun açık, düşünmek için oluşturulmuş alnı, yıkılmaz bir neşe ve sevinç kaynağının makamıydı. Düşüncelerle zengin konuşması dudaklarından akar, şaka, espri ve keyif emrine hazırdır [...] Sadece ruhu ile, Leibnitz, Wolf, Baumgarten, Crusius, Hume'u iyice incelemiş ve Kepler'in, Newton'un doğa kanunlarını takip etmiş, ondan sonra Rousseau'nun yayınlanmış eserlerini de *Émile* ve *Heloise*'ini, bunlar gibi tanınmış doğa keşiflerini incelemiş, takdir etmiş ve daima doğanın ön yargısız bilgisine ve insanın ahlaki değerlerine geri dönmüş. İnsanlar, halklar, doğa tarihi, doğa öğretisi, matematik ve tecrübe, hitabetine ve tavafına esin kaynağı olan kaynaklardı; [...] hiçbir entrika, hiçbir mezhep, hiçbir menfaat, hiçbir tanınma hırsı, gerçeğin aydınlatılması ve yayılması isteğinden az da olsa alıkoymazdı. Başkalarını kendilerini düşünmeye cesaretlendirdi ve tatlı bir şekilde baskı yaptı; despotizm onun tabiatına yabancıydı. Büyük bir minnettarlık ve hürmetle bahsettiğim bu adam Immanuel Kant'tır."¹³⁹

135 Eduard Spranger, **Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee**, (Berlin: Verlag von Reuther&Reichard, 1909) 44.

136 Spranger, "W. v. Humboldt und Kant", **Kant-Studien**, c.13, s.1-3 (New York: Walter de Gruyter, 1908) 63.

137 Kant, Immanuel, Hans Siegbert Reiss, **Kant's Political Writings**, çev. H. B. Nisbet, 2.bs. (Cambridge: Cambridge University Press, 1991) 13-14.

138 Spranger, 1908, 58.

139 Johann Gottfried von Herder, **Briefe zu Beförderung der Humanität. Schluß. Nach Philosophie und Geschichte, 1793-1797**, der. Johann von Müller (Wien: Mit Grundschen Schriften, 1813) 168-169.

1908 yılında Eduard Spranger, Humboldt'un çoğunlukla bir "Kantçı" olarak görüldüğünü, ancak bunun çok da doğru olmadığını söyler, Humboldt'un yayınlanan eserleri ve yazışmalarında Kant'ın etkisini analiz eden Spranger "Humboldt iki entelektüel güç tarafından biçimlendirildiğini söyler, "Yunanlılar tarafından ve Kant tarafından"¹⁴⁰ saptamasını yapmıştır. 1798-1806 yılları arasında Humboldt'un felsefi yazılarının çok az olduğunu belirten Spranger, "Berlin Aydınlanma felsefesi"nden güçlü etkilerin bulunduğunu belirtir.¹⁴¹ Humboldt, 1788 Haziranı'nda Kant okumalarıyla ilgili yazdığı bir mektupta şunları söylemiştir:

"Şimdi Kant'ı okuyorum ve onu en dikkatli bir şekilde incelemeyi üstlendim. Her seferinde, okuduğum şeyi bir kez daha yazıyorum. Muhtemelen altı ayda Eleştiri bitmiş olacak. Çok zor olduğunu itiraf etmek zorundayım ama okuduğum kadarıyla çabaların karşılığını çok iyi karşılıyor ve Kant'ın anlaşılması güç bir şekilde yazdığını düşünmüyorum. Daha doğrusu, çok titizlikle yazıyor, tanımlıyor ve çok hassas bir şekilde sınıflandırıyor. Zorluk kesinlikle sadece konuyla ve alışılmadık sunuş tarzıyla ilgilidir. Öyle görünüyor ki, yeni bir terminolojinin formülasyonu zorluğu arttırmaktan ziyade azaltmaktadır."¹⁴²

1789 Şubat ayında Henriette Herz'e ise şunları yazmıştır: "Şu an deliler gibi Kant çalışıyorum."¹⁴³ Kardeşi Alexander ise abisiyle ilgili "kendini öldürürcesine çalışacak! Kant'ın tüm eserlerini okudu ve tamamen onun sistemine battı."¹⁴⁴ Humboldt'un üzerinde durduğu temel kavram "kendini bilme" (Selbstbewusstsein)'dir. Paris seyahati sırasında tuttuğu günlüklerinde, arkadaşlarıyla yaptığı "metafizik konuşmaları" sonrasında şunları yazmıştır:

"Tüm felsefe, Ben'in saf sezgisinde bulunur, tüm deneyimlerin dışında; ya açıkça, böylece kendi temelinde ilerleyebilir, Fichte'nin de yaptığı gibi, ya da sadece örtük bir biçimde, böylece olgunun açıklamasının ona nasıl rehberlik ettiğini gösterir, Kant'ta olduğu gibi. Fransız bunu kesinlikle bilmez, bununla ilgili ne duygusu ne de bunun hakkında fikir sahibidir ve işte bu yüzden iki farklı dünyadayız."¹⁴⁵

Dostu Schiller'e 30 Ekim 1795'te yazdığı mektupta ise Kant'ın "Ebedi Barış" adlı eserinden bahsetmektedir:

"Kant'ın ebedi barışını yeni okudum. [...] Bütün olarak baktığımda kitabın çok önemli olduğunu söyleyemem. Özgün hiçbir fikir göremedim [...] ama yazarının şahsiyetinin görüntüsünü veren, sadık ve ilgi çekici resmi sayesinde bu küçük eser benim için çok değerlidir. Zaman zaman da, bana öyle geliyor, oldukça dahice, hayalgücü fazla ve oldukça sıcak yazılmış bir eser. Bazen parlak görümlü demokratizm (*Demokratismus*) benim zevkime göre olmadığından..."¹⁴⁶

140 Spranger, 1908, 61.

141 *age*, 63.

142 Spranger, 1909, 122.

143 *age*, 122.

144 *age*, 122.

145 Humboldt, **Wilhelm von Humboldts Tagebücher 1788-1798**, c.1, der. Albert Leitzmann (Berlin: B. Behr's Verlag, 1916) 486.

146 Friedrich Schiller, Wilhelm von Humboldt, **Briefwechsel zwischen Schiller und Wilhelm v. Humboldt** (Tübingen: Cotta'sche Buchhandlung, 1830) 272.

Arkadaşı Jacobi'ye 07.02.1789 tarihinde yazdığı mektubunda Humboldt şunları söylemiştir:

“Ancak Kant’ın özgürlüğü kurduğu temeller beni ikna etmiyor. Evrensel olarak geçerli pratik ilkeler üzerine, bu temel varsayımların sadece formel olabileceklerine dair a priori bir kavram oluşturuyor çünkü bu tür temel varsayımlar özgürlük olmadan istencin yeterli belirleyici nedeni değildir; bu yüzden sonunda özgürlüğü öne sürüyor.”¹⁴⁷

Kant’ın ahlak felsefesinin temelinde yer alan görev ahlakı ve hukuka saygı duygusunun ve bunlara, pratik aklın buyruklarına uyularak özgür olunabileceği düşüncesi Humboldt’un özgürlük tanımına uymamaktaydı. Kişi yaşamının en başından itibaren özgür yetiştirilmediği sürece, işte bu nedenle Humboldt için “Bildung” çok önemlidir, özgür kararlar alması da imkansızdır. Kant’ın kategorik buyrukları, her insanın özgür iradeye sahip olduğu ve bu irade bağlamında ahlaki seçimlerini gerçekleştireceği yönündedir, ancak yapılacak her eylem ya da ahlaki seçim ancak görev duygusuyla yapıldığında ahlaki nitelik taşıyacaktır. Kant’ın hukuka saygı duygusu sadece ahlak felsefesini değil genel anlamda siyasi tavırlarının da otoriteye karşı herhangi bir eyleme, ayaklanmaya ya da devrime karşı aldığı tavrını belirlemiştir. Hukuk devletinin insanların özgürlüğünün korunması için temel teşkil ettiği Kant’a göre devletin yapacağı sivil anayasa ile her birey eşit ve özgür olacaktır ve bu bağlamda hukukun üstünlüğü ve bunun korunması çok önemliydi. Humboldt da Kant gibi anayasal monarşinin devlet için en iyi yönetim biçimi olduğuna inanıyordu ancak Kant’tan farklı olarak Humboldt, halkın yönetime katılmasını uygun bulmuyordu.

147 Humboldt, **Wilhelm von Humboldt Im Verkehr Mit Seinen Freunden**, Der.: Theodor Kappstein (Bremen: Elv Verlag, 2011) 27.

4. HUMBOLDT'UN SİYASAL DÜŞÜNCELERİNİN KÖKENLERİ

Yukarıda değindiğimiz Humboldt'un siyasal düşünceleri, kökleri derinlerde olan, krallığa ve devlet otoritesine karşı cumhuriyetçi hislerinin bir göstergesidir. Bu düşünceler, Humboldt'un 1789 yazında devrimci Fransa'yı ilk ziyaretinden aylar ve yıllar sonra gelişen siyaset felsefesinin ilk anahtarıdır. Bu felsefe insan ve toplum düşüncesine dayanmaktadır. Bu fikirler ilk olarak insan haklarıyla ilgili Aydınlanma'nın idealleri olan (1789 İnsan Hakları Beyannamesi'nde ifade edildiği gibi), ikinci olarak mutlak monarşinin ve herhangi bir otoriter yönetim biçiminin reddi, üçüncü ve son olarak Kant'ın bağımsız ve eleştirel okumasından kaynaklanan fikirlerdir.¹⁴⁸

1798 senesinde yaz tatili için gittiği Heyne'nin Mainz'deki evinde kızı Theresa ve eşi Georg Forster'la tanıştı. Forster'la görüşleri arasında kökten farklılıklar olsa da dostlukları yaşamlarının sonuna kadar sürmüştür. “Sonraki yıl, 1789 yazında Humboldt'un eski öğretmeni, Mirabeau tarafından Paris'e davet edildi ve genç Humboldt'u birlikte götürdü. Mirabeau, Versailles'daki Ulusal Meclisi ve Rousseau'nun mezarını gösterdi.”¹⁴⁹ Bu geziyle ilgili Humboldt'un tuttuğu günlükler kayıptır sadece bir mektup kalmıştır. İlerideki eşi Caroline'e yazdığı mektupta, gördüklerini, düşündüklerini şöyle anlatır:

“Bu girdaptayken, benden doğru bir mektup beklemeyin. Biliyorsunuz, iyi huylu, yumuşak ve neşeli bir adam olan Campe ile seyahat ediyorum, yine de ilgi çekici bir konuşmamız olmuyor. [...] Ne kadar kalacağım bilmiyorum. O sadece üç hafta için burada ve eğer ilginç birilerini tanımazsam daha fazla kalmayacağım. Kirli Paris'te, insanların korkunç kalabalığı içinde ne yapabilirim? Sadece iki gündür buradayım ve şimdiden neredeyse tiksinişmiş durumdayım. Ama bunlara rağmen hoş bir özelliği var. Bitmeyen gürültüde, tarifsiz kalabalıkta bireyin kayboluşu. Kimse birinden rahatsızlık duymuyor; gerçekten de bir damla gibi akıntı boyunca okyanusa taşınyorsun. İşte hoşlandığım bu.”¹⁵⁰

148 Kurt Mueller-Vollmer, “Humboldts Bildungspolitik und die französische Revolution”, **Diskursanalysen 2 Institutionen Universität**, ed. F. Kittler, M. Schneider, S. Weber (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990) 65 ve Filip, Birsén & Douglas Moggach, “Between Leibniz and Kant: The Political Thought of Wilhelm von Humboldt”, **The European Legacy**, c.23, s.5 (2018): 540 <https://doi.org/10.1080/10848770.2018.1461972> [31.10.2018]

149 Richard Miniter, **Wilhelm von Humboldt: German Classical Liberal**, <https://fee.org/articles/wilhelm-von-humboldt-german-classical-liberal/>

150 Humboldt, Wilhelm von, Carline von Humboldt, **age**, 48-9.

Görüldüğü gibi Humboldt, Fransız Devrimi ile ilgili tek bir satır yorumda bulunmamıştır, bu durumu Gentz şöyle yorumlamıştır: “Kralları ve cumhuriyetleri eşit şekilde küçümsüyor”¹⁵¹. Humboldt Paris’e yaptığı bu gezi sırasında Mirabeau (1749-1791) ile tanışmıştır. Sonraları Humboldt ve Mirabeau arasındaki arkadaşlık derinleşmiştir. Mirabeau'nun reform üzerine yazdığı 1791 tarihli *Travail sur l'éducation publique*¹⁵² adlı eserinden, devlet faaliyetleri üzerine yazdığı eserinde faydalanan Humboldt, Mirabeau'nun halkın eğitimi konusundaki çalışmasından derinden etkilenerek, eğitimin devlet etkisinden uzak kalması ile ilgili düşüncelerini yazarken onun düşüncelerini radikalleştirmiştir.

Humboldt, 1790 yılında jüri karşısında hakimlik sınavını başarıyla vermişti, 1791 yılında ise Berlin'deki adalet hizmetinden kendi isteğiyle ayrıldı.¹⁵³ Göttingen'deki üniversite yıllarından beri çok yakın arkadaşı olan Georg Foster'a bu durumu mektubunda şöyle yazmıştı: “Her şeyden ayrıldım, Berlin'i terkettim ve evlendim. Bağımsız, kendi seçtiğim ve sonsuz mutluluk dolu varlık ülkesinde yaşıyorum.”¹⁵⁴ Diğer bir mektubunda da Humboldt, sakin bir ev yaşantısında, küçük bir çevrede kendi kendine kalabileceğinden, yakınındaki insanlarla huzurlu ve mutlu bir yaşam yaratacağından bahseder.¹⁵⁵ Karl Gustav von Brinkmann'a yazdığı mektupta da şunu ekler: “Berlin bomboş. İnsanların birçoğu çok aydınlanmış ama bu aydınlanma bana daha çok vasat bir yazarın kusursuzluğu gibi geliyor.”¹⁵⁶

Humboldt, eski hocası Christian Wilhelm von Dohm'un “devlet sadece vatandaşlarının güvenliğini sağlamalıdır” tezini “Über Religion”da geliştirdiği argümanla birleştirdi. Dohm, Humboldt'un düşüncelerini belirleyen dönüşümü gerçekleştirmiştir. Humboldt'un Campe ile birlikte Fransa'ya yaptığı seyahatte tuttuğu günlüklerde de düşünce dünyasındaki değişim açıkça görülmektedir. 24 Temmuz 1789'da Aachen'dan birkaç mil uzaklıkta Bel Oeil adlı küçük bir handa, Dohm'u

151 Friedrich von Gentz, **Briefe von und an Friedrich von Gentz**, c.2, der. F. Carl Wittichen (Münih: R. Oldenbourg Verlag, 1909) 9.

152 Mirabeau'nun bu metni, Millet Meclisi'ndeki bir konuşma notlarına dayanıyordu, ancak bunu teslim edemeden öldü ve doktoru aynı yıl metni yayınladı. Bkz. Florian Schui, **Rebellious Prussians: Urban Political Culture Under Frederick the Great and His Successors** (Oxford: Oxford University Press, 2013) 193.

153 Siegfried A. Kaehler, **Wilhelm von Humboldt und der Staat: Ein Beitrag zur Geschichte deutscher Lebensgestaltung um 1800**, 2.bs. (Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1963) 124-150.

154 Humboldt, “Briefe an Forster 16 August 1791”, **GW**, c.1 (Berlin: G. Reimer, 1841) 291.

155 *age*, 294.

156 Humboldt, **Wilhelm von Humboldts Briefe an Karl Gustav von Brinkmann**, der. Albert Leitzmann (Leipzig: Verlag Karl W. Hersemann 1939) 7-9.

görmek için dururlar. Dohm Berlin'in en ünlü Aufklärer'lerinden biridir, aynı zamanda *Deutsches Museum*'un¹⁵⁷ yardımcı editörüdür. Dohm ve Humboldt, devletin sınırlarının nereye kadar etkili olması gerektiğiyle ilgili sohbet etmişler ve Dohm, devletin yalnızca yurttaşlarının güvenliğiyle ilgilenmesi gerektiğini iddia etmiştir. Humboldt *Seyahat Günlüğü* 'nde şunları yazmıştır:

“[...] fikirleri basmakalıp değil tamamen yeniydi ve gerçekten mükemmeldi... Onun [Dohm'un] temel fikri şuydu: Devlet, insanlar maddi, entelektüel ve manevi zenginliklerini kullanırken, katkıda bulunmadığında daha iyi gelişirler. Bu tarım, imalathane, Aufklärung ve ahlak için de geçerliydi [...] sonuç olarak uçsuz bucaksız özgürlük.”¹⁵⁸

Bu yeni fikirlerini dostu Gentz'e Ağustos 1791-Şubat 1792 arasında yazdığı mektuplarda açıklamıştır. Çoğu mektup kayboldu da elimizdeki üç tanesi Humboldt'un görüşlerindeki gelişimi görebilmemizi sağlamaktadır.¹⁵⁹

Beiser, Humboldt'un 1791-1792 yıllarına dek devlet ve devletin etkinlik alanının belirlenmesi üzerine herhangi bir analizde bulunmazken neden ilgilenmeye başladığını sorgular. Humboldt'un Berlin'deki yıllarına geri dönen Beiser, Humboldt'un Berlin'deki Aydınlanmacılar arasında yaygın bir eğilim olan, paternalist devlet anlayışına adapte olduğunu söyler.¹⁶⁰ Bu yıllarda ders aldığı hocalarından biri olan Ernst Ferdinand Klein, Aydınlanma'nın savunucularındandı ve Berlin'deki en ünlü aydınlanma topluluğu olan “Berlin Gesellschaft von Freunden der Aufklärung” (Berlin Aydınlanma Dostları Cemiyeti), bilinen diğer adıyla “Mittwochsgesellschaft”¹⁶¹ (Çarşamba Cemiyeti)'nin üyesiydi. Humboldt, Kein'dan ders aldığı dönemde Ludwig Höpfner'in “Naturrecht des einzelnen Menschen, der Gesellschaften, und der Völker” adlı eserini okuyorlardı. Bu eserde Höpfner'in devletin amacını tartıştığı bir bölüm de yer almaktadır:

“Genel olarak devletin en yüce amacı tebaasının refahıdır, onun yükselmesi ve artmasıdır. Devletin ilk amacı ve görevi sadece korumadır, tabii mutluluğunun artırılması da devletin amaçlarından sayılır... Ben bu fikirde değilim... ya da polis teşkilatı sadece vatandaşların güvenliğini sağlamalı ve kral naibi bu yüzden ve çok uzaklardan bu göreve ve hakka sahip

157 Deutsches Museum, 1776-1788 yılları arasında senede iki kere yayın yapmış bir düşünce dergisidir.

158 Humboldt, **Wilhelm von Humboldt's Tagebücher**, Ed. Albert Leitzmann, 1. Band 1788-1798 (Berlin: B. Behrs Verlag, 1916) 90-91.

159 Beiser, **age**, 123-124.

160 **age**, 123-124.

161 Christoph Friedrich Nicolai bu cemiyetin amaçlarını şöyle açıklar: Üyelerin tek amacı özellikle bilimsel konularda konuşmak, fikirlerin karşılıklı dostane değişimi yoluyla zihni aydınlatmak ve böylece farklı terimlere daha net bir anlayış geliştirmek ve bağımsız bir incelemeler yapmak, “hakikat aşkı topluluğun ruhudur.” Bkz. Christoph Friedrich Nicolai, **Über meine gelehrte Bildung, über meine Kenntniß der kritischen Philosophie und meine Schriften dieselbe betreffend, und über die Herren Kant, J. B. Erhard, und Fichte** (Berlin und Stettin, 1799) 65-66.

olmalı. Tebaanın mutluluğunu sağlama adı altında despotizmin saklı olabileceğini kimse inkâr edemez... ayrıca adalet maskesi altında adaletsizlik işleyebilir.”¹⁶²

Humboldt, Fransa’daki devrimle ve anayasal gelişmelerle, yapılan reformlar ve devletin bu reformları ne ölçüde hayata geçireceği konusuyla ileriki yıllarda yakından ilgilenmiştir ve 1791 yılında “Berlinische Monatsschrift”te yayınlanan ve aslında bir mektup olan¹⁶³, uzun bir yazı kaleme almıştır.¹⁶⁴ Bu yazı, “Yeni Fransız Anayasası Aracılığıyla Devlet Anayasaları Üzerine Fikirler”, genel olarak insanın ve devletin doğası ve bu ikisi arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Humboldt’a göre yeni kurulacak yapı başarısızlığa mahkumdur çünkü sadece akla dayanmaktadır. Ona göre akıl, ancak var olan madde üzerinden yapılabilir, yeni bir madde yaratma gibi bir gücü yoktur:

“Aklın muhtemel yeteneği mevcut maddeye şekil vermektir ama yenisini (maddeyi) meydana getirecek bir yeteneği yoktur. Bu yetenek tek başına şeylerin varlığında yatar, doğrucu bilge akıl sizi sadece faaliyete yönelik rahatsız eder ve rehberlik etmek için sizi arar. Burada alçakgönüllü bir şekilde bekler. Ağaçlara fidan aşılması gibi anayasalar insanlara izin vermezler. Zamana ve doğaya bakmadan ipliklerle çiçeklerin bağlanması gibi, ilk öğlen güneşinde kavrulurlar.”¹⁶⁵

Humboldt, bu mektubunda devletin sınırlandırılması konusundaki fikirlerinden bahsetmemektedir. Beiser’e göre burada fark edilmesi gereken önemli nokta Humboldt’un eski paternalist fikirlerinden tamamen vazgeçmiş olmasıdır.¹⁶⁶ Per Olov Enquist’in “Kraliyet Doktoru’nun Ziyareti”¹⁶⁷ adlı romanında betimlediği gibi “karanlık bir meşale taşıyan” aydınlanmış kral ve izlediği Aydınlanma yoluyla ilgili Humboldt şöyle demektedir: “Ara sıra muhakkak bir prensin aklına bu fikir gelir ve hükümdarlık tebaasının maddi ve manevi mutluluğu ve refahıyla ilgilenmek zorunda olması ilkesi işte böyle oluşur. Tam anlamıyla en kötü ve en boğucu despotizm.”¹⁶⁸ Dışarıdan bakıldığında oldukça olumlu görülen bu türden devlet faaliyetleri en kötü ve en bunaltıcı despotizmdir çünkü zulmün araçları gizlenmiş, insanları sanki özgür yaşadıklarına inandırmıştır ve direnç yeteneklerini felç etmiştir. Kurulacak akıl rejimi

162 Ludwig Julius Friedrich Höpfner, **Naturrecht des einzelnen Menschen, der Gesellschaften und der Völker** (Almanya: Krieger Verlag, 1795) 199-201.

163 Arkadaşı Friedrich Gentz’e yazmıştır. Kendisiyle iki yıl boyunca sürekli mektuplaşmışlardır.

164 Humboldt, “Ideen über Staatsverfassung, durch die neue französische Constitution veranlasst”, **GW**, c.1 (Berlin: G. Reimer, 1841) 77-85.

165 Humboldt, **age**, 80.

166 Beiser, **age**, 123-124.

167 Per Olov Enquist, **Kraliyet Doktorunun Ziyareti**, çev. Füsün Ece Ferah (İstanbul: Kanat Kitap, 2006)

168 Humboldt, **age**, 83.

ılımlı olmalı ama daha da önemlisi, sınırsız ve mutlak özgürlük üzerine inşa edilmelidir, ancak bu şekilde anayasa ideal olana dönüşecektir.¹⁶⁹

Bir sonraki mektubunda, “Über die Gesetze der Entwicklung der menschlichen Kräfte”¹⁷⁰, Humboldt kendi siyaset felsefesinin ana ilkelerinden bahsetmiştir. Devletin asıl amacının, insanların yetkinleşmesine ön ayak olması fikri olduğunu söyleyen Humboldt, bu mektubunda insan doğasının ana öğelerini açıklamıştır, bunlar akıl ve duyarlılıktır. Humboldt’a göre duyarlılık insanın tam bir bütünlüğe ulaşmasında çok büyük öneme sahiptir. Gentz’e yazdığı son mektup ise Türkçeye çevrilmiş olan tek eseri olan, *Devlet Faaliyetinin Sınırları*’nın ilk halidir.¹⁷¹ Humboldt kitabını tamamlamış, arkadaşı Schiller’e de bir nüshasını göndermiştir ancak aşağıdaki iki mektuptan da anlaşılacağı üzere sansür nedeniyle eserini bastıramaz. Schiller sonunda kendisine belli şartlar altında eserini basabilecek bir yer bulur ancak Humboldt bunu kabul etmez, düzeltmeler yapması gerektiğini söyler ve basımını erteler.¹⁷²

“El yazması sizin de elinizde olan Devlet Faaliyetinin Sınırları üzerine denememi Berlin’de bastırmak istemiştin ve bir yayıncı bulacağımdan hiç şüphem yoktu. Yalnız bazı zorluklar bende sansür düşüncesini uyandırdı.”¹⁷³

“Sonunda değerli dostum, Biester’den bir cevap ve el yazmamın kopyasını geri aldım. Bana savaş hakkında olan 5. bölüm, ahlaki gelişme üzerine olan 8. bölüm ve halkın eğitimiyle ilgili 6. bölümler dışında bastırabileceğini söyledi.”¹⁷⁴

Eserini yayınlatabilmedi ve sonrasında da yayınlamaktan kendisi vazgeçmiş olsa da eserin bir kısmı Schiller’in çıkardığı *Neue Thalia* ve *Berlinische Monatsschrift*’te basılmıştır.¹⁷⁵ Tüm eser ölümünden on altı yıl sonra, 1851’de kardeşi Alexander von Humboldt tarafından yayınlanmıştır. İngilizceye çevirisi Joseph Coulthard tarafından 1854’te, *Limits of State Action* adıyla yapıldı. Humboldt’un bu eseri kaleme almaya karar vermesi, hükümetteki işinden 1791’deki istifa sürecinde gelişmiştir. Geleceği parlak olan kariyerini sonlandıran Humboldt, özellikle eşi, Jacobi ve Forster’dan kararında destek görmüştür. Eşiyle bu dönemdeki mektuplaşmalarında şu ifadeler yer almaktadır:

“İş beni mutlu etmiyor. Dışsal avantajları elde etmek için uğraşmayacağım, asla hırslı olamayacağım... Zira diğer yandan çok iyi biliyorum ki böyle bir işin ideali olsaydı... gözümde

169 Humboldt, *age*, 83.

170 “İnsani Kuvvetlerin Geliştirilmesinin Kuralları Üzerine”, Humboldt, *Schriften*, I, s. 86-96

171 Humboldt, *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* (Berlin: Verlag der Contumax GmbH & Co. KG, 2016)

172 Schiller, Humboldt, 1876, 46-56.

173 *age*, 46-47.

174 *age*, 50

175 *Berlinische Monatsschrift*’te yayınlanan bölümler 5, 6 ve 8. Bölümler, *Neue Thalia*’da 2. Ve 3. bölümü basmıştır.

hiçbir değeri yok. Tabii ki ceza davalarında ilginç bir şeyler buluyorum... kendimi, bir insanın eylemleri hakkında hüküm veren bir davar gibi hissediyorum... beni en çok inciten... yanlış gerekçe isnat etmek, kesinlikle çok utanç verici olmalı... sana yeni bahsettiğim iş böyle bir şey. Biri beş aylık sığırını öldürmüş çünkü barındıramayacağını ve besleyemeyeceğini biliyormuş. Kayıtsızca sığırın hayatına kastetmiş, korkunç bir tembellikten. Beslemek çaba gerektiriyor, aynı şekilde sana da mahkûm olarak sonsuz bir hapis. Sadece benim duygularımın böyle olduğunu, diğer insanların böyle olmadığını çok iyi biliyorum [...]"¹⁷⁶

İşile ilgili memnuniyetsizliğini anlattığı mektup bu şekilde devam ediyor. Ceza davalarında çalışırken, devletin hukuk sisteminin kendi fikirleriyle çatıştığını fark etmiştir. Bireyin insanlıktan uzaklaştırıldığını düşünen Humboldt, bunun Aydınlanma'nın mantıksal çıkarımının eseri olduğunu düşünüyordu. Yaptığı işi çok anlamsız bulan Humboldt Caroline'e şunları yazar:

"Kendimi bir şekilde faydalı hissediyorum ve gelecekte asıl ve daha büyük bir etki alanında olabileceğimi hissediyorum... onlar kafa ve karakteri basmakalıplaştırıyorlar çünkü her ikisi de alışıldık, genel geçer fikirleri aşağı çekiyorlar, çünkü insan çok fazla mekanikleşmeli, en çok keskin zekada ustalaşmalı çünkü faydacı fikirler, tükenmiş zaman ve bitirilmiş işin niteliği boş bir kibir içerir."¹⁷⁷ "Bu kariyer düşkünlüğünü asla sevmeyeceğimi hissediyorum. İş hayatı onun dışsal yararları içsel eğilimime her zaman yabancı kalacak."¹⁷⁸

Berlin'de artık onu heyecanlandıran bir şey kalmamış, yaşamı boyunca her zaman kişisel ve entelektüel konularla ilgilenmiş, kendini bunlarla bütünleşmiş hissetmiştir. Humboldt, nişanlısı Caroline'in kız kardeşi ile evlenen Schiller ile tanışmış, Dalberg ve Goethe'yle yakın ilişkiye geçmiştir. Berlin'deki çevresi ise Henriette Herz ve Dorothea Veit'in Salon çevresidir ancak bu sohbetler onu eskisi gibi tatmin etmemektedir. Burada en yakın arkadaşları Carl Gustav von Brinckmann ve Friedrich Gentz'tir. Berlin'deki Aydınlanma çevresini çok vasat bulmaktadır. Brinckmann'a yazdığı mektupta bu düşündüklerini şöyle anlatır:

"... ve şu anda Berlin'de tanıdığım çevredeki insanlarda bulduğum sadece en yüksek fikirlerin ve uyumun ve insanların değeri, ne kadar nadir... bakış açılarımız artık sonsuza dek aynı. İnsanların çok yönlü yapısında, eğitimimiz size tesir eden türler, kendimizi coşkuyla adadığımız sanat hep kalacak."¹⁷⁹ "... eğer beni aslında neyin mutlu edeceğini ve başkalarına yararlı olmak için hangi durumda olmam gerektiğini benim gibi iyice düşünürseniz, o zaman bana kesinlikle hak vereceksiniz."¹⁸⁰

Friedrich Meinecke'ye göre Humboldt'un devlet hizmetlerinde bir görevi reddetmesi zayıflık ya da olumsuz bir adım olarak düşünülmemelidir. Görüşü ve amacı bu kararı almasında etkili olmuştur- bireysel gelişim amacı- bu Friedrich Meinecke ve Eduard Spranger için asıl önemli noktalardır. Onlara göre, Humboldt'un yaşamında ve

176 Humboldt, Wilhelm von, Carline von Humboldt, **age**, 262-263.

177 **age**, 262

178 **age**, 277

179 Humboldt, 1939, 7-8.

180 **age**, 14.

alışmalarında Almanya'daki Aufklrung'a karşı bir tepki vardır ve bireyciliğe yaptığı vurgular buna dayanmaktadır.¹⁸¹

Humboldt devlet görevinden ayrılmış ve gençlik yıllarında yazdığı konulara “devletin amacı nedir?” sorusu üzerinde çalışmalarına devam etmiştir. şimdi, yayıncının Humboldt'tan çıkarmasını istediği bu üç bölümü incelememiz yerinde olacaktır. Beşinci bölüm, “Devletin Dış Düşmanlara Karşı Güvenliği Sağlamaya Olan İlgi Hakkında” başlığını taşımaktadır. Humboldt bu bölümde savaşın ulusal karakter üzerindeki etkisini incelemektedir.

Geç on sekizinci yüzyıl ve erken on dokuzuncu yüzyılın siyasi teorisyenlerinin arasında en çok Wilhelm von Humboldt, zengin, çeşitlilik içeren ve zgr bir toplumsal hayatın, kendi kendine yeten bireylerin gelişimini sağlayabileceğini söylemiştir. Humboldt'un siyasi düşüncesinin anlaşılabilmesi için Alman “Bildung” (self-cultivation) idealinin de anlaşılması gerekmektedir. Humboldt için son derecede önemli olan “Bildung” kavramı ile liberal düşünce arasında geç on sekizinci yüzyılda ilk kez o bir ilişki kurmuştur. Humboldt, devlet sistemi olarak temsil yetkisi olan sınıflar tarafından desteklenen meşruti monarşiyi savunmaktaydı. Humboldt'a göre “Bildung” ideali, bireyin ufkunun çeşitli sosyal ve kültürel evre tarafından da geliştirildiği, çoğulcu bir toplum için son derece önemli olan ve ulusal birliğin oluşturulmasında, çeşitlilikten ödün vermeden, bireyleri ortak bir amaç etrafında birleştirebilecek bir anahtardır.

4.1. Humboldt ve Woellnersche Religionsedikt (Din Tebliği)

“Filozof kral” olarak anılan Büyük Friedrich'in ölümünden sonra yerine gelen oğlu II. Friedrich, Johann Christoph Woellner'i diyanet işleri bakanlığına getirmiştir, Lutheryanizm Prusya'nın devlet dini haline gelmiştir. Woellner'in 9 Temmuz 1788'de yayınladığı *Din Konusunda Tebliğ*'i (Wllnersche Religionsedikt) ile Luthercilik, Calvinizm ve Katoliklere karşı Aydınlanmacıların “dizginsiz aşırılıkları” polis kuvvetiyle engellenecekti. Bu tebliğe karşı çıkıldı ve 1797'de tebliğ iptal edildi. Tarihçi Ulrich im Hof, bu tebliğin bir anlamda “Prusya'da Aydınlanma'nın bitişinin

181 Robert E. Goldsmith, “The Early Development of Wilhelm von Humboldt”, **The Germanic Review: Literature, Culture, Theory**, c. 42, s.1 (1967): 31.

temsili” olduğunu düşünmektedir.¹⁸², diğer bir yoruma göre ise Woellner ve tebliği “Prusya’daki bürokratik elitlerin devlet gücünün boyunduruğuna girdiklerinin” de göstergesidir.¹⁸³

Humboldt, 1789 yılında Woellner’in fermanına bir cevap yazmış ancak ölümünden sonra yayınlanabilmiştir. Makale “*Über Religion*” (Din Üzerine) adını taşımaktadır. Bu makale Aydınlanma düşüncesinin dine bakışını da yansıtmaktadır:

“Eski devletlerde din, hükümdarın ellerinde doğrudan bir araçtı. Tanrı aslında tüm üstün güçlere sahipti, hükümdar sadece onun emirlerinin sözcüsüydü [...] Eskilerin dini, devlet anayasasının bir kısmıydı ama bundan fazlası değildi. Zaten her vatandaşa sınırsız özgürlük veriyordu, ne ona [vatandaşa] evrenin oluşumu hakkında fikirlerine, insani olayların idaresi, diğer tarafla, ölümden sonrasında ilgili beklentilerine engel koyuyordu vb. ne de eylemlerinin amacına; kısaca ne teorik ne pratik felsefe dinle çarpıştı. Zira vatandaşın eylemlerini belirleyen de sadece buydu. Bu bağlamda kanunlar belirliydi ve vatandaş hukuka uygunluk konusunda uyanıktı. Aslında vatandaş bir araç olarak ve bu sayede kanunlara itaatkâr yapmayı talep etmemişti, kanaatimce; bilakis, direkt devlet makinesinde bir dişli olarak... Bu nedenle, uygulanan bir anayasa olarak, sınırsız düşünce özgürlüğü, eskilerin her mezhebe tahammül eden sınırsız hoşgörüsü, hâkim olan dinden farklı değil... Şimdi olduğu gibi din ve felsefe birbirine bağlı olsalardı, kesinlikle bütün özgürlük ruhu (Geistesfreiheit), bütün kültür kaybolacaktı, işte orada anayasa ayrılmaz bir şekilde dinle kaynaşmıştır... Dinimiz ulusal değil, bilakis genel bir tanrılık (Gottheit) öğretiyor; dinimiz vatandaşların değil bilakis insanlarındır[...] Yani akıl (Vernunft) dine itirazda bulunamaz. O [akıl], sonuçlara yönelmelidir ya da bir başkası ortaya çıkarana kadar susmalıdır. Bu yüzden bizde din ve felsefe samimi kardeşlerdir...”¹⁸⁴

Otuz bir sayfalık bu makalede Humboldt, Reform sonrası dinin eskisi gibi kontrol aracı olmaktan uzaklaştığını, bir “Bildung” nesnesi haline geldiğini söyler. İnsan özgürleştikçe bireysel kapasiteleri de gelişmektedir ve bu da tarihsel sürecin bir parçasıdır. Humboldt, hoşgörü ve dini özgürlüğü savunmaktadır, devletin dini desteklememesi gerektiğini, sadece dinden değil insanın vicdanından da uzak durması gerektiğini söylemektedir çünkü Humboldt’a göre insanın ahlakiliği dinin varlığını gerektirmez, ahlakın temelleri zaten insanın doğasında bulunmaktadır.

Humboldt’a göre insanın bir yanı duygusal ve zevklerine göre yaşayan bir mahluk, bir yanı ise düşünen ve yaratan bir varlıktır. Bu ikisi insanda bir arada bulunur. Ama bir üçüncüsü hatta birçok yanı var olabilir ve hepsi de bu ilk ikisiyle ilişki içindedir. Estetik duygularımız bunların bir parçasıdır. Humboldt’a göre insan, düşünce dünyasıyla fiziksel dünyasını birleştirmeli ve tam bir bütünlüğe ulaşmalıdır. Bunu da yapacak olan estetikdir. Eğitim ve incelik, estetik aracılığıyla bunu başaracaktır. Sanat, “Bildung” ve ahlakı etkileyecek ve oradan da insanın fiziksel ve manevi olarak tam

182 Ulrich Im Hof, *Avrupa’da Aydınlanma*, çev. Şebnem Sunar (İstanbul: Literatür Yayınları, 2004) 235.

183 Michael J. Sauter, *Visions of the Enlightenment-The Edict on Religion of 1788 and the Politics of the Public Sphere in Eighteenth-Century Prussia* (Leiden: Brill, Leiden 2009) 23, 24.

184 Humboldt, *GW*, c.5, 45-61.

bir uyum içinde var olmasını sağlayacaktır. Estetik duyuların gelişmesi insanın ahlaki eylemlerine de dine gerek kalmayacak şekilde zaten içsel olarak rehberlik edecektir. Ahlaki olan, dine bağımlı değildir.

Devlet Faaliyetinin Sınırları 'nda da “Din” başlığıyla 7. bölüm ve “Ahlakın Islahı” başlığıyla sekizinci bölüm yer almaktadır. “Din” bölümü daha önceki makalesinin aynısıdır. Sekizinci bölüm 1792 yılında *Berlinische Monatsschrift*’te basılmıştır. Humboldt, din ve devlet arasındaki ilişkiyi şöyle tanımlamaktadır:

“Eski çağlardan beri insan hayatının bütün akış ve işleyişinde- düşünce ve davranış biçiminde- [...] belli ve önceden kararlaştırılmış bir yön vermeyi ya da belirlediği yoldan [...] sapmaların önüne geçmeyi amaçladığı, ulusun ahlak ve karakteri üzerinde etki oluşturma bir yolu daha vardır ki, bu da dindir.”¹⁸⁵

Humboldt, Antik çağda da dinin devletin temelini oluşturduğunu ve tarihte siyasi bir unsur olarak devletin, iç güvenlik ve onun en güçlü koruyucusu olan ahlakla iş birliği yaptığını belirtir. Burada amaç dini fikirler aracılığıyla ahlaka tesir etmektir. Devlet bu noktada herhangi bir dini öğretiyi benimsememek durumundadır ancak bu yolla ahlakta kendi istediği yöne yol açacaktır. Humboldt, devletin herhangi bir dini görüşü desteklemesinin özgürlüğü baskı altına alarak azaltacağını söylemektedir.¹⁸⁶

“Her din ruhun bir inancına dayanır... Eğer din, ayırt edici özelliklerini tek tek bireylerden değil de uluslardan ve mezheplerden aldığı doğru olsaydı, farklı dinlerin mukayeseli değerlerini bu yükseliş ölçeğine göre değerlendirmek mümkün olurdu. Ama, gerçekte din, bütünüyle özeldir ve yalnızca, her bir bireyin onu kendi özgür kavrayışına bağlıdır.”¹⁸⁷

Humboldt, devletin dini, insanların ıslahı için kullanılacak bir araç olarak görmesine karşı çıkar, devlet ıslah aracı olarak dindarlık ruhu inşa etmeye kalkışır ve sonucunda başarılı olsa bile “asla gerçek erdemliliğin hasıl edilmesini sağlayamaz.”¹⁸⁸ der ve devam eder, “Zira bu, her türlü dini inanç biçiminden bağımsızdır ve otorite tarafından istenen ve inanılan hiçbir şey ile uyum sağlamaz.”¹⁸⁹ ahlaki ıslah amacıyla kullanılan din “harici bir ajan”dır ve “yalnızca dışarıdan tesir eder.”¹⁹⁰

Humboldt, toplumsal denetime tamamen karşı değildir çünkü kişinin tam anlamıyla özgür olabilmesi için “Bildung”un kişilerin ruhlarına kadar işlemesi gerekmektedir. İnsanlar yüzyıllardan beri yaşadıkları, içine doğdukları yasaklar ve sınırlamalarla dolu dünyayı içselleştirmişlerdir ve bu nedenle de özgürlük hemen anlayabilecekleri bir

185 Humboldt, 2013, 163.

186 *age*, 164-165.

187 *age*, 166,167.

188 *age*, 177.

189 *age*, 177.

190 *age*, 179.

kavram değildir. Humboldt, bu makalesini yayınlamak istemesine rağmen ortaya attığı görüşler, paternalist bir yapısı olan bürokrasinin kabul edeceği görüşler değildir ve kendisi bu sırada devlette kariyer yapmayı düşünmektedir.

G. P. Gooch'a göre 1789 Fransız Devrimi'nden yayılan fikirlerle Prusya, Rönesans yaşamıştır. Gooch, Fransız Devrimi sonrası Alman toprakları tarihini yazdığı kitabında Mirabeau'dan şöyle bir alıntı aktarmaktadır:

“Bu zihinlerin sizin Almanya'nızda mayalandığını gözlemliyorum. Kıvılcım yanıcı materyallere düşerse, saman değil, kömür ateşi olacak. Her ne kadar eğitimde daha ileri olsanız da bizim kadar olgunlaşmadınız çünkü duygularınız kafanızda kökleşmiş ve beyniniz kölelikle taşlaştığından, patlama bizde olduğundan çok daha sonra gelecektir.”¹⁹¹

4.2. Wilhelm von Humboldt ve Fransız Devrimi

Humboldt 1789 yılının ağustos ayında, Fransız Devrimi'nden sonra, eski öğretmeni Campe ile Fransa'ya doğru bir seyahate çıktı. Campe bu seyahatin amacını şu sözlerle anlatmaktadır: “Fransız despotizminin cenaze törenine katılmak için”¹⁹² Campe şöyle devam eder: “Yeni, daha güçlü, düzenleyici ve daha mutlu bir varoluşa devam eden yeniden doğuş halindeki bir millet [...]”¹⁹³ Humboldt eski hocasının Devrim karşısındaki optimist ve pragmatist düşüncelerini kabul etmiyor, olaylara onun gibi bakmadığını anlatıyordu.¹⁹⁴

Humboldt halkın Bastille'i yok edişini izlerken neden bu kadar geç kalındığını da sorgulamıştır. Hristiyanlığın halkın ıstıraplar ve hastalıklarının değerli olduğuna ve gelecekteki bir hayat fikrine sadık bırakarak, insanların karşı koyma (direnc) gücü ve özgürlük dürtüsünü (Freihetstrieb) bastırdığı sonucuna varmıştır¹⁹⁵, Paris dönüşünde ise Fransız Devrimi'ni destekleyen Friedrich Gentz ile sohbetlerinden sonra devletin karakteri hakkındaki makalesini yazmıştır.¹⁹⁶

191 G. P. Gooch, **Germany and The French Revolution** (New York, Longmans, Green and Co., 1920) 515.

192 Joachim Heinrich Campe, **Briefe aus Paris zur Zeit der französischen Revolution geschrieben** (Braunschweig, 1790) 115'ten aktaran Kurt Mueller-Vollmer, “Humboldts Bildungspolitik und die französische Revolution”, **Diskursanalysen 2 Institutionen Universität**, der. Friedrich A. Kittler (Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH, 1990) 64.

193 Campe, **age**, 105

194 Humboldt, **Wilhelm Humboldt's Tagebücher 1788-1798**, der. Albert Leitzmann (Berlin: Behr's Verlag, 1916) 85, 115.

195 **age**, 120'den aktaran Mueller-Vollmer, **age**, 64.

196 Humboldt, “Ideen Über Staatsverfassung durch die neue französische Constitution veranlasst”, **GW**, c.1, 77-85

4.3. Bildung Kavramı ve Humboldt İçin Önemi

“Bildung” konusu Antik Yunan hayranlığı (philhellenism), Neo-hüzmanizm ve dil felsefesi ile birlikte incelenecektir. Bizce Humboldt düşüncesinde tüm bu kavramlar aslında herhangi bir ideolojik bakış açısından bağımsız olarak insanların çeşitliliğini göstermesi açısından tek bir kaynaktan gelmektedir. Humboldt için insanın tüm faaliyetleri, faaliyetlerinin yanı sıra dil, düşünce, tarih, ırk gibi kavramlar da dahil olarak, insanı insan yapan tüm bu kavramlar incelenmeye değerdir. 1820 yılında emekli olduktan sonra 1835’e dek, vefatına kadar, neredeyse sadece karşılaştırmalı dil çalışmaları yapmıştır. Dil çalışmaları onu insan ruhuna ulaştıracak bir yoldu. İnsan, öğrenildikçe, ortak yanlar bulundukça, çeşitliliği ve zenginliği keşfedildikçe, ideal insanın aslında tüm insanların varacağı bir hedef olduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Humboldt sadece çağının değil, bugünlerin de en büyük hümanistlerinden biri olarak görülebilir. Kendisi sayısız alanda yaptığı çalışmalarında Antik Çağ’lardan yaşadığı yüzyıla dek birçok filozoftan etkilenmiş ve faydalanmıştır. Yukarıda saydığımız nedenlerle kendisini tek bir kalıba sokmamız bize göre imkansızdır.

Reinhart Koselleck, *Kavramlar Tarihi* kitabında “Bildung ne eğitim ne de kendini bir şey sanmak.”¹⁹⁷ demiştir. Kelimenin kısaca kökenine değinmeden önce Koselleck’in alıntılandığı bir anlamını paylaşmanın ufuk açıcı olacağına inanıyoruz: “Disraeli de otobiyografik romanında, Goethe’nin Bildung kavramını sanki özgün diline geri tercüme ederek, kendi kendine formasyon kazandırmanın bireysel tecrübesi”¹⁹⁸inden söz etmektedir.

“Bildung” terimi çoğunlukla kendini yetiştirme (self-cultivation) ve yakın anlamlara sahip “self-development”, “self-formation” ya da kültürlü olma anlamına gelecek şekilde çevrilmiştir ancak içerdiği anlam çok daha katmanlıdır, aynı zamanda bu terim on dokuzuncu yüzyıl başlarında, kökeni tarihin derinliklerine giden bir başka anlam daha barındırmaktadır. Genel anlamda eğitimle iç içe geçmiş bir terim olan “Bildung” kelimesi köken olarak kurmak, inşa etmek, yetiştirmek gibi birçok anlamı içeren “bilden” fiilinden gelmektedir. “Bildung” kelimesinin türediği “Bild” kelimesi ise resim, tasvir gibi birçok anlama gelmektedir. “-ung” eki ise sonuna geldiği fiilin anlamına “devam eden bir süreç” ya da “sonuçlanan bir eylem” manası katmaktadır.

197 Reinhart Koselleck, *Kavramlar Tarihi*, çev. Atilla Dirim, 2.bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013) 109.

198 *age*, 113-114.

“Eski Almanca’da “simgesel fikir” anlamına gelen “bilinge” kavramı orta çağ mistisizminde Alman filozof ve mistik Jacob Böhme (1575-1624) tarafından fiziksel ve ruhani “bilden” ile kaynaşmıştır. Daha sonrasında kelimenin geçirdiği evrim, metafizikçi G. W. Leibniz (1646-1716) ve ahlak filozofu Anthony Shaftesbury (1671-1713) ile olmuştur.”¹⁹⁹ Leibniz’e göre “organizmadaki belirli potansiyellerin geliştirilmesi ya da ortaya çıkması”dır. Bu terim pietist teolojiye dayanmaktadır ve tanrının imgesinde biçimlendirilen (formed, bildet) insanoğlunun yetenekleri ve eğilimlerine göre yetişmesinde (Bildung, cultivation) rehberlik eden Mesih’in imajının ereğidir.”²⁰⁰ Terim, Humboldt’un da hocası olan Joachim Heinrich Campe gibi pedagoji teorisyenleri tarafından anlamı daha da genişletilerek kullanılmaya başlanmış ve pedagojik reformlar yoluyla tüm vatandaşların nasıl “Bildung” ve “Ausbildung” (talim-terbiye/development) edinebileceği yönünde çalışmalar yürütülmüştür.²⁰¹ Herder’in *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*²⁰² adlı eserinde “Bildung” “sadece bir eğitim ve öğretim değil, aynı zamanda insana tutarlı bir kimlik ve ortak bir kader inancı veren deneyimlerin toplamıdır.”²⁰³ Kavram köken olarak teolojiktir, “[...] teolojik bağlamda bu ifade 14. Yüzyıldan bu yana yaratılış teorisinden kaynaklanan, daha ziyade pasif, her halükarda alımlayıcı bir anlama sahiptir.” Louis Dumont ise Ernst Ludwig Stahl’dan yaptığı alıntıda “Bildung”u şöyle aktarır:

“Bildung düşüncesi insanlık felsefesine göre, bu kapasitelerin uyumlu bir şekilde geliştirilmesini ve bütünlüklerinde olduğu kadar kendi özelliklerinde de uyumlu olması gerektiğini öne sürer. Özelliğin korunması gerektiği ve herkes için geçerli bir yasa bulunmaması, buradaki önemli noktadır. Burada kesin olan şey, ortak olan, yani doğal güçlerin hepimizde bulunduğuudur.”²⁰⁴

Humboldt, İçişleri Bakanlığında Eğitim ve Din bölümünün başında kaldığı (Ocak 1810’a dek) on altı ay boyunca, Prusya eğitim sistemini, neohümanist “Bildung” anlayışına göre yeniden şekillendirmiştir. “Bildung” kavramı, Humboldt’un 1791-1792 yıllarında siyasal düşüncelerinin de temelini oluşturmaktadır:

199 Sven Erik Nordenbo, “Bildung and the Thinking of Bildung”, **Journal of Philosophy of Education**, c. 36, s. 3 (2002): 342.

200 James Schmidt, “The Fool’s Truth: Diderot, Goethe and Hegel”, **Journal of the History of Ideas**, c.57, s.4 (1996), 630.

201 Schmidt, **age**, 630-631.

202 Johann Gottfried von Herder, **Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit** (Riga: Hartknoch Verlag, 1774)

203 Schmidt, **age**, 631.

204 Ernst Leopold Stahl, **Die religiöse und die humanitätsphilosophische Bildungsidee und die Entstehung des Deutschen Bildungsromans im 18. Jahrhundert** (Bern: P. Haupt, 1934) 27’den aktaran: Louis Dumont, **German Ideology: From France to Germany and Back** (Londra: The University of Chicago Press, 1994) 83.

“Humboldt, Alman liberalizminin ataları arasında göze çarpmaktadır. Güçlü bir teorisyen olmasının yanısıra Alman düşünce kültüründe iz bırakmış tarihsel bir figürdür: 1790’dan 1810’a dek Humboldt, kendini yetiştirme ya da kendini geliştirme (Bildung) anlamında Alman düşüncesinin gelişmesi ve azizleştirilmesi için (canonization) çok önemli katkılar sağlamıştır.”²⁰⁵

Ulusal eğitim sisteminin oluşturulmasında ise ideolojik güçler ve karşıt güçlerin mücadelesinde kazanan taraf eğitim sisteminin belirleyicisidir. Bilginin üretimi ve yaygınlaştırılmasında on sekizinci yüzyılda iktidarı eline alan burjuvazi, bilginin kontrolünü yaygınlaşmasını ve yeniden inşa edilecek sosyal düzenin temel taşı olarak görülen eğitimi şekillendirecekti. Eğitim politikalarının bu anlayış çerçevesinde şekillenmesi, toplumun siyasal, sosyal ve kültürel yapısını da yansıtmaktadır. Michel Foucault şu saptamayı yapmıştır:

“Her toplumun kendi hakikat rejimi, kendi genel hakikat siyaseti vardır: Yani her toplumun doğru kabul ettiği ve doğru olarak işlerliğe soktuğu söylem türleri; doğru sözceleeri yanlış sözceleerden ayırt etmeye yarayan mekanizmalar ve merciler ile doğru ve yanlışın teyit edilme yolları, hakikatin edinilmesinde tercih edilen teknikler ile prosedürler; doğru kabul edilenleri söylemekle yükümlü olanların statüsü.”²⁰⁶

Böylece modern toplumlar eğitim aracılığıyla, iktidar mekanizmalarında yer almalarını sağlayacak sosyal ilişki yapılarını kurmaları için eğitimi yüceltmıştır. Eğitim kurumları aslında sosyalleşmeyi ve disiplini, terbiye edilmeyi öğretmektedir. Foucault bu konuyla ilgili şunları söyler:

“Eğitim, istediğince, bizimki gibi bir toplumda, her bireyin, hangi tipten olursa söylemlere ulaşabilmesine hukuken imkân veren araç olsun, çok iyi biliyoruz ki paylaştırılmasında, imkân tanıdıklarında ve engellediklerinde, toplumsal mesafeler, karşıtlıklar ve kavgalarla belirlenmiş çizgileri izler. Her eğitim sistemi, birlikte taşıdıkları bilmeleri ve güçleriyle beraber, söylemlerin benimsenişini kalıcılaştırmanın veya değiştirmenin politik bir yoludur [...] konuşan özneler bakımından rollerin belirlenip sabitleştirilmesinden; en azından yaygın bir doktriner grubun oluşturulmasından; söylemin güçleri ve bilmeleriyle paylaştırılıp benimsenişinden başkaca nedir ki?”²⁰⁷

O halde Humboldt’un gözünden baktığımızda eğitim nedir? On dokuzuncu yüzyıl Avrupası’nda idealist eğilimlerin, Aydınlanma ve Romantizmin doktrinleriyle birleşerek, Humboldt’un hümanist eğitim idealinin merkezindeki kavram olan “Bildung”ta kendini nasıl göstermektedir?

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, on dokuzuncu yüzyılda eğitim sisteminin oluşumu iki entelektüel akımın etkisinde kalmıştır. Bunlar Aydınlanma ve Romantizmdir. Her iki akım da modernlik kültürünün bir parçasıdır. Prusya’da hümanizmin yeniden dirilişine

205 David Sorkin, “Wilhelm Von Humboldt: The Theory and Practice of Self-Formation (Bildung), 1791-1810”, **Journal of the History of Ideas**, c. 44, s. 1 (1983), 55.

206 Michel Foucault, **Entelektüelin Siyasi İşlevi**, çev. Ferda Keskin, Osman Akınhay, Işık Ergüden (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005) 51.

207 Foucault, **Ders Özetleri 1970-1982**, çev. Selahattin Hilav, 4.bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995) 25.

tanık olduğumuz bu dönemde, dirilişin merkezi Goethe ve Schiller gibi filozofların ve sanatçıların yaşadığı Weimar'dı. 1770-1830 yılları arasındaki bu döneme "Goethezeit" da denmektedir. Koselleck ise bu dönemi "Sattelzeit" (Achsenzeit) olarak tanımlamıştır yani erken modernlikten modernliğe geçişin ortaya çıktığı zamanlar olarak adlandırır.²⁰⁸

Hümanizmin kökleri Platon'un felsefesine bulunabilir. Platon, gerçek bilgi (episteme) ile yanlış bilgi (doxa) (gündelik deneyimlerimizden kaynaklanan bilgi) arasına bir ayırım koymuştur. Platon'a göre akıl, deneyimlerimizden bağımsızdır ve fenomenlerin dünyasının gerçekliğinin güvenilmezliğini kavramamıza yardımcıdır. Platon'un mağara alegorisi episteme ve doxa arasındaki ayrımı anlatmaktadır. Aklı daha yüksek bir yere yerleştiren Platon, onu deneyimle kıyaslar. Platon'un alegorisi şeylerin gerçek doğalarını anlama kabiliyetini sınırlandıran, sosyal ve siyasal kodları oluşturmuştur.

Modern felsefede ise Descartes, Platon'un bu mirasına sadık kalarak saf akıl ve mekanik kuralların etkisi altında kalan doğal fenomenlerin nesnel gerçekliğinin bağımsız varoluşu arasındaki mesafeyi ortaya çıkarmıştır. "Cogito ergo sum" diyen Descartes, doğuştan olan ve sadece akılla ortaya çıkartılabilecek evrensel varlığı, genel ilkeleri kabul etmiştir. Bu başlangıç noktası, insan öznesinde düşüncenin varlığı, kendilik gibi düşüncelerin çıkış noktasıdır, bu da mükemmel varlık (örneğin Tanrı) olmaya yetkinlik anlamına da geliyordu.

İdealizme göre insan varlığı eşsizdir çünkü insan rasyonel bir hayvandır ve doğada aklını kullanabilen, muhakeme edebilen tek varlıktır. Geleneksel hümanist eğitim sisteminde birey, anlamın kökeniydi. Öğrenci, gerçek bilgiye ulaşma sürecinde kendini keşfetmekte ve böylece nihai hedef olan mükemmelliğe, özgürlüğe ulaşmaktaydı. Ancak, olgunlaşma sürecinde "kendi özü" bir bütünün parçası olarak, bir topluluğun ya da bir milletin parçası olarak var oluyordu. Gelenekler ve otoritenin oynadığı rol merkeziydi. Kişinin olgunlaşması için geçen süreçte, kültür ve öğretmenlerin temsilcisi olduğu yüksek gerçeklikte tamamlanmış olan birey, mükemmelleşmesini tamamlayamıyordu.

Platon, Cumhuriyet'te eğitimi, "ruhun tamamlanması süreci" olarak tanımlar ve ona göre eğitim, gerçeği görmeye yardımcı olmaktadır. Nitekim akılcı insan, filozof-kral

208 Heiner Schultz, "Begriffsgeschichte und Argumentationsgeschichte", **Historische Semantik und Begriffsgeschichte**, ed. Reinhart Koselleck (Stuttgart: Klett-Cotta, 1979), 45.

toplumu yönetmek için ayarlanmıştır. Platon eğitimdeki idealist konumunu şöyle açıklamaktadır:

“[...] Eğitim birçoklarının sandığı şey değildir. Onlara göre eğitim, bilgidен yoksun bir ruha bilgi koymaktır. Kör gözlere görme gücü vermek gibi [...] Gözün karanlıktan aydınlığa çevrilmesi için nasıl bütün bedenın birden dönmesi lazımsa, bu örgenin de bütün ruhla birlikte geçici şeylere sırtını dönüp varlığa bakabilmesi, varlığın en ışıklı yönüne, “iyi” dediğimiz şeye çevrilmesi gerekir [...]”²⁰⁹

Kant da benzer bir şekilde eğitimin en önemli amaçlarının erdem ve ahlak olduğunu düşünür. İnsan varlığı, terbiye ve disiplinden meydana gelmiştir ancak en önemlisi idrak ve ahlak yönünün yetiştirilmesidir (Bildung). “Aklın bir karşılık beklemeden çalıştırılması”, öğrencinin aklına bilgiyi pratik bir amaç gütmeyen sokmak, Aristoteles’in öğrenmek ile ilgili tanımına dayanmaktadır. Bu tarz bir eğitim, idealizmde rasyonellik kavramında buluşmuştur. Bu bakış açısını E. Burke, S. Coleridge, A. Tocqueville gibi düşünürler savunmuştur. Prusya eğitim sisteminin mimarı olan Humboldt, Herder, Lessing, Goethe ve Schiller gibi geç on sekizinci yüzyılın en büyük filozoflarından etkilenmiştir. Humboldt’un hümanizm çabaları ortaöğretim ve üniversite müfredatlarında klasiklerin tekrar yer kazanmasını sağlamıştır.

Georg Iggers, klasik historisizmin ortaya çıkmasındaki tarihsel ve siyasi gelişmelerin etkisinden bahsederken, on sekizinci yüzyılda tarih yazımı, iki temel eğilim olan eğitilmiş ve antik/edebi özelliklere sahipken, Napoléon’a karşı yenilginin yarattığı ekonomik, sosyal ve siyasi bozgunun Prusya’da gerçekleştirilen reformları nasıl etkilediğinden bahseder:

“Kimi zaman “yukarıdan aşağıya devrim” olarak betimlenen bu reformlar, Fransız Devrimi’nin eski monarşik, bürokratik, askeri ve aristokratik yapısının büyük bölümünü koruyan bir siyasal çerçeve içinde gerçekleştirdiği türden modern ekonomik, yasal ve toplumsal koşulların temellerini attılar. Ağırlıklı olarak üniversite eğitilmiş orta sınıftan istihdam edilen mülkiye sınıfı, temsili kurumların ancak cemaat düzeyinde işlev görebildiği bir siyasal düzende merkezi bir rol oynadı. Humboldt, bilgili ve sadık yurttaşlardan oluşan bir toplumun temelini oluşturacak kapsamlı bir entelektüel ve estetik eğitim (bu eğitimin özü Bildung olarak isimlendirilecektir) sağlama amacıyla Gymnasia ve üniversiteyi ıslah etmek istiyordu. Reformların demokratik olması kesinlikle düşünülmemişti. Hümanist eğitim, ağırlıklı olarak Latin ve özellikle de Grek klasiklerine bağlılığıyla, eğitilmiş Bürgertum [burjuvazi] ile genci nüfus arasındaki uçurumu derinleştirmekle kalmadı, fakat aynı zamanda [...] daha yüksek bir kamu hizmetlisi sınıfı da yarattı.”²¹⁰

209 Platon, **Devlet**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, 20.bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010) 236-237.

210 Georg G. Iggers, Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı, çev. Gül Çağalı GÜVEN, 4.bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011) 23-24.

Humboldt, *Devlet Faaliyetinin Sınırları*'nda "Antikler erdem peşinde; modernler mutluluk peşindeler."²¹¹ der. Kendisi hiçbir zaman erdem kazanmak peşinde olduğunu gizlememiştir. Düşünceleri klasik antikiteden derinden etkilenmiştir. 1809-1810 yılları arasında Prusya İçişleri Bakanlığı'na eğitim ve din işlerinden sorumlu bakan olarak görev yaptığı sırada, Arkadaşı Friedrich-August Wolff ile birlikte antikite çalışmalarının, araştırmalarının genel eğitim müfredatının merkezine geçmesini sağlamıştır. Wolff ile birlikte "Philologie" ya da "Altertumswissenschaft"ı prestijli bir bilim dalı olarak yaratmışlardır (Study of the Antiquity). Humboldt, ulusal karakterin romantizm ile birleşmesine karşı çıkmamıştır, ona göre dillerin araştırılması bu yönde yapılacak bir keşif gibidir. Arkadaşı Wolf'e 1804'te şunları yazmıştır:

"Aslında yaptığım herşey, Pindar'ın çevirisi de dahil, sanatı keşfetmek, en yüksek ve en derine ulaşmada ve tüm dünyanın çeşitliğini kat etmek için bir araç olarak dile ihtiyaç olduğuna inanıyorum ve bu görüşün gitgide daha fazla derinlerine iniyorum."²¹²

Ernst Cassirer, Humboldt'un özellikle Kavi diliyle ilgili yaptığı çalışma için şunları söylemektedir:

"Humboldt bu sanatı çok sayıda dil üzerine monograf ve dil tarihi üzerinde uyguladı ve bu çalışmaları, Kavi dili üzerine görkemli bir girişle sonuçlanmıştır. Humboldt'un, dil felsefesi ve dil bilimi üzerine yazdıklarının tüm yönleriyle, "sanatının" ne içerdiğinin tam olarak farkında olmadığı görülüyor [...] "Esasında, Humboldt tamamiyle sistematik bir düşünürdür; ancak herhangi bir dışsal sistemleştirme tekniğine düşmandı. Soruşturmanın her noktasında bizden önce yaptığı dil görüşünü belirleme çabasında, bu bütünün net ve kesin analizine karşı koymaktadır."²¹³

Humboldt'un dile verdiği önemin temelleri çok çeşitli dillerle tanışıklığında yatmaktadır. Dil çalışmalarına gençlik yıllarında başlayan Humboldt, üniversite öncesi evde aldığı özel dersler sırasında Latin ve Yunan dillerini çok iyi öğrenmişti. Özel ve resmi yurtdışı seyahatleri sırasında klasik dillerden Fransızca ve İngilizceyi de öğrenmişti. Henriette Herz'in etkisiyle İbranice'ye de merak salmış ve eşine şunları söylemiştir: "Diğerlerinden şaşılacak kadar farklı ve fikirlerin gelişiminin ilk ham izlerini barındırıyor."²¹⁴ Büyükelçilik görevi sırasında Bask dilini öğrenmiş ve Bask diliyle ilgili sistematik çalışmalar gerçekleştirmiştir. Roma'daki büyükelçilik görevi sırasında (1802-1808) Vatikan'ın Amerikan yerlilerinin diliyle ilgili arşivlerinde çalışmıştır. Kardeşi Alexander, Amerika gezilerinden Humboldt'un araştırması için

211 Humboldt, *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen* (Berlin: Verlag der Contumax GmbH & Co. KG, 2016) 7.

212 Humboldt, "Briefe an Wolf of Junius 16, 1804", *GW*, c.5, 266-267. Pindar: Antik Yunan şairi. Humboldt Pindar'ı Almanca'ya çevirmiştir. Bkz: Humboldt, "Pindar", *Wilhelm von Humboldt's Werke 1785-1795*, c.1, der. Albert Leitzmann (Berlin: B. Behr's Verlag, 1903) 411-430.

213 Cassirer, *age*, 98-99.

214 Humboldt, Wilhelm von, Carline von Humboldt, *age*, 275.

birçok kaynak getirmiştir, ancak yaklaşık otuz dille ilgili yaptığı araştırmalar 2. Dünya Savaşı sırasında yok olmuştur. Humboldt, Jean-Pierre Abel-Rémusat²¹⁵ ile Çince üzerine yazışmıştır. 1827’de yazdığı bir mektupta Sanskritçe ile Çince’nin benzerliklerinden bahseder: “Tüm Çince kelimeler, bir cümle içinde birbirine bağlı olsa bile, mutlak bir durumdadır ve Sanskritçe’nin kelime köklerine benziyorlar.”²¹⁶ Franz Bopp ve August Wilhelm Schlegel ile Sanskritçe üzerine görüşmeler yapmıştır. Humboldt’un son çalışması Java adasının dili olan eski Kawi dili üzerinedir.²¹⁷ Kawi dili ile ilgili olan ölmeden önceki bu son çalışması dil yapıları ve etkilerinin çeşitliliği üzerine bir temel eser niteliğindedir.

Humboldt’a göre insanın konuştuğu dilin yapısı, düşünce şeklini de belirler. Noam Chomsky “Cartesian Linguistics” adlı eserinde öncelikle Kartezyen Dilbilimi ile neyi amaçladığını şu sözlerle ifade eder:

“Kartezyen Dilbilimi ile oluşturduğum, “evrensel” ya da “felsefi dilbilgisi” geleneğinde ortaya çıkan, romantik dönemde ve onun hemen sonrası boyunca gelişen genel dilbilimde ve kısmen bu ikisi için ortak bir arka plan oluşturan zihnin rasyonalist felsefesinde fikirler ve ilgilerin bir konstelasyonunu betimlemek istiyorum.”²¹⁸

Sonrasında ise Humboldt’un dil çalışmalarının kartezyen geleneğin en tepe noktasında yer aldığını söyler:

“Bu karmaşık bir betimleme gibi olacak. Metinsel nedenlerle kabaca açıklanacak tüm görüşleri gösterebilecek tek bir kişi yok. Rasyonalist ve romantik düşüncenin ters akıntısında doğrudan doğruya duran ve eserleri birçok yönden doruk noktası ve son nokta olan Humboldt belki.”²¹⁹

Chomsky, Humboldt’un dil çalışmalarında, dilin insan doğası ile benzerlik gösterdiğini söyler. Dilin özgür bir yaratım süreci içermesi, yöntemlerinin sonsuz çeşitliliğe sahip olması bu benzerliklerden birkaçıdır. Humboldt, dil üretimi sırasında zihnin kendi içsel kaynaklarından yararlandığı ve hatırlama üzerinden bir yol takip ettiğini söyleyen Humboldt’un Platoncu olduğunu söyleyen Chomsky, diğer yandan

215 Jean-Pierre Abel-Rémusat (1788-1832): Fransız sinolog. Abel-Ramusat’ın çalışmalarını takip eden düşünürlerden biri de Alman idealistlerinden Friedrich Schelling’ti. Abel-Ramusat’a şunları yazmıştır: “Çin dili bizim için başka bir dünyadan gelen bir dil. Ve eğer biri o lehçelerin bir dil olduğunu söyleseydi, herhalde tıpkı Çinlilerin insan olduğunu kabul etmediği gibi, Çin dilinin hiçbir şekilde bir dil olmadığını kabul ederdi.” [Christoph Harbsmeier, “Language and Logic in Traditional China”, **Science and Civilisation in China**, Joseph Needham, Ed. Kenneth Robinson, c. 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998) 18.

216 *age*, 127.

217 Humboldt, **Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java nebst einer Einleitung, über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues**, c.2 (Berlin: Königlich Akademien der Wissenschaft, 1838)

218 Noam Chomsky, **Cartesian Linguistics**, 3.bs (New York: Cambridge University Press, 2009) 118.

219 *age*, 58.

da Humboldt'un yaratıcı dehaya verdiği önem açısından da romantik olduğunu belirtir.²²⁰

Chomsky'nin çok önemli bulduğu Humboldt'un genel dilbilim çalışmaları, ünlü dilbilimcimiz Bedia Akarsu tarafından da kitaplaştırılmıştır. Akarsu, Humboldt'un "dili kültür bağlantısı içinde ilk inceleyen" kişi olduğunu söyler ve ekler: "Humboldt dili insan kültürünün gelişmesine bağlayarak tarih içine yerleştirmiş, dili insanın gelişmesinin her basamağı ile birlikte değişip gelişen bir tarihsel süreç olarak görmüştür."²²¹ Hans-Georg Gadamer ise şöyle demiştir:

"Hiç şüphesiz ki dil problem yüzyılımızın felsefesinde merkezi bir yerdedir. Ne Humboldt'un dil felsefesinin eski geleneğiyle ne de genel dilbilimi ya da linguistiğin kapsamlı talepleriyle uyumlu bir konumdur [...] dilin insan dünyasına ayrıştırılmaz biçimde ait olduğu gibi temalaştırılması (thematization), bütün hakkında eski metafizik sorular için bir temel olanaklıymış gibi görünüyor. Bu bağlamda dil, insana bahsedilen saf bir araç ya da özel bir yetenek değil, aksine baştan beri yaşadığımız sosyal doğa ve yaşadığımız hayatların bütünlüğünü açık tutandır."²²²

Humboldt'un genel dilbilim teorisi üzerine yaptığı çalışmalar, bilişsel ve kavramsal evrensel bir Kantçı çerçeve içinde dilsel çeşitliliği açıklamak için uygun bir teorik model geliştirme girişimi olarak da yorumlanmaktadır.²²³ Roger L. Brown ise Humboldt'taki Kant etkisinin zamanla azaldığını söyler.²²⁴

Humboldt'a göre insanlığın içsel bir ihtiyacı olan dil, "zihinsel güçlerinin gelişmesi, bir dünya görüşüne ulaşması için elzemdir"²²⁵, düşüncenin sesle eritilmesidir. "Dili mekaniklik içinde yalnızca kendinden kaynaklanmış ve ilahi özgür olarak adlandırmak, dilleri ise bağımlı ve ait oldukları uluslara tabi olarak görmek boş bir kelime oyunu değildir."²²⁶ diyen Humboldt, ulus ve dil arasındaki ilişkiler için "Hangi biçimde alımlanırsa alımlansın dil, daima bir ulusun ulusal bireysel hayatının zihinsel bir nefesi olduğu için [...]"²²⁷ demektedir ve insanın yüzündeki karakteristik yapının dillerdeki farklılıklarda da gözlenebileceğini, bireysellik içinde bütünlüğe ulaşan dilin yalnızca özgür ve bilinçli varlık olan insanın zihninin mükemmelleşmesinin de

220 Chomsky, *Anarşizm Üzerine*, çev. Tamer Tosun (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2013) 124.

221 Bedia Akarsu, *Dil- Kültür Bağlantısı*, 3.bs.(İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1998) 7.

222 Hans-Georg Gadamer, *Reason in The Age of Science*, çev. Frederick G. Lawrence, 10.bs (Cambridge: The Mit Press, 1998) 4.

223 Spranger, 1908, 57-129.

224 Roger Langham Brown, *Wilhelm von Humboldt's Conception of Linguistic Relativity* (Holland: Mouton&Co., 1967) 95.

225 Johann Gottfried Herder, Johann Gottlieb Fichte, Wilhelm von Humboldt, *Klasik Alman Dil Felsefesi Metinleri*, çev. ve der. Gürsel Aytaç (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011) 114.

226 age, 111.

227 age, 140.

göstergesi olduğunu söylemiştir. Humboldt, ulusların karakterlerinin dile yansıdığını ancak hiçbir dilin bir diğerinden yeterli ya da yetersiz gibi sınıflandırılmaya sokulamayacağını da belirtir, bu yüzden onun dil çalışmaları milliyetçi bir boyut taşımamaktadır. “En vahşi kabileninki bile olsa, hiçbir lisan kınanmamalı ya da küçümsenmemelidir, çünkü her bir lisan, lisana yönelik yaratıcı kabiliyetin bir sergilenişidir.”²²⁸ Ona göre her dil, bireylerin yarattığı, takip edemeyeceğimiz ve hiçbir zaman da tam olarak nasıl oluştuğunu anlayamayacağımız bir süreçte ve şekilde gelişmiştir. Her dil, sadece dilbilgisi bakımından değil içerdiği anlam dünyası açısından da insanlığın çeşitliliğinin, dünya görüşünün ve dehasının bir göstergesidir. Dil, uygarlık ve kültür ile gelişmeye devam etmektedir. Bernal da romantikler her ne kadar dil, ulus ve ulusal karakter birlikteliğine vurgu yapmış olsalar da Humboldt’un “dili özünde sabit bir değişken olarak görme eğiliminde”²²⁹ olduğunu belirtir.

Humboldt’a göre uygarlık, “halkların en dış kurumlarındaki ve geleneklerindeki ve bunlarla ilişkili iç zihniyetindeki insancıllaşmasıdır. Kültür ise toplumsal durumun asilleşmesine bilimi ve sanatı katar.”²³⁰ Düşünce dünyasının temel taşlarından biri olan “Bildung”u ise şöyle tarif eder:

“Ama biz Almanca’da “Bildung” [eğitimle ulaşılan kültür] derken aynı zamanda daha yüksek ve daha içsel bir şey kastediyoruz, yani tüm düşünsel ve ahlaksal çabanın bilgi ve duygusundan kaynaklanıp duyguya ve karaktere sinen zihniyeti. Uygarlık, bir halkın içinden ortaya çıkabilir ve dolayısıyla da her zaman açıklanması mümkün olmayan o zihinsel yükselişi kanıtlar.”²³¹

Yunancanın bozulmamış ve saf bir dil olarak kalmış olduğunu ve Aydınlanma’nın evrensel değerlerin var olduğu dayatmasına karşı olunan bu dönemde, toplumların çeşitliliği ve bu çeşitlilik içinde bir düzen olduğuna inanış, Humboldt’un Yunanlıları neden mükemmele yakın gördüğünün ve onun “Bildung” idealinde Yunanlıların merkezde yer aldığı sorularının cevabı olabilir.²³²

Humboldt için Yunanlılar üzerine çalışılması, Alman karakterinin yetiştirilmesinde çok önemli bir unsurdu. Onun için Helen antikitesi öncelikle, kişinin kendini yetiştirdiği bir “Bildungsideali”ni yansıtmaktaydı. Antik Yunan’ın pedagojik anlamda insana verdiği önem, tüm yönleriyle insan yaşamının ideal bir şekilde vücut bulmuş haliydi. Roma’da Prusya elçisi olarak bulunduğu sırada kaleme aldığı “Latium und

228 Otto Jespersen, **Language, Its Nature, Development and Origin** (Londra: George Allen&Unvin Ltd, 1922), s.57’den aktaran J. W. Burrow, “Editörün Önsözü”, Humboldt, 2013, 54.

229 Martin Bernal, **Kara Atena**, çev. Özcan Buse, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003), 400.

230 Herder, Fichte, Humboldt, **age**, 123.

231 **age**, 123.

232 Bernal, **age**, 400-401.

Hellas oder Betrachtungen über das classische Alterthum” başlıklı makalede şöyle demiştir:

“[...] herkesi etkileyen, insanlığın en güzel biçiminin sadece Yunanistan’da gelişmesi nasıl olmaktadır? Çünkü öyle olduğu için [...] Tarihsel olarak Yunanlığın ilk olarak ortaya çıkışını belirlemek zordur ve gelişmesini sağlayan sebepler ve nedenler, ahlaki olduğu ölçüde, bizzat kendisindedir.”²³³

Humboldt, Fransız ve Alman uluslarının aynı köklerden geldiklerini ama tersine birbirlerinden uzaklaştıklarını düşünür ve her ikisinin de Yunanlılardan eşit ölçüde uzaklaştığını ancak Almanların Yunan ruhuna biraz daha yakın olduğunu söylemektedir.²³⁴ Altermumswissenschaft adı verilen bu yeni disiplin, Prusya’nın siyasi ideolojisinde çok önemli bir kavram olarak yer almaktadır. Kendisini Katolik Fransa’dan ayırmak isteyen Alman kültürü, Germen köklerini Antik Yunan’da bulmuştur. Humboldt, Altermumswissenschaft’ı “Bildung”un temeli haline getirmiş, Antik Yunan kültürünün ve Alman halkı ile olduğu iddia edilen tarihsel bağının ezilen “Volk” (halk) ruhunun yeniden ayağa kalkması için çok önemli olduğunu düşünmüştür. Martin Bernal bu konuya şöyle bir yorum getirmiştir:

“Altermumswissenschaft ve klasik filolojinin bütün Avrupa’ya ve kıt dışındaki uzantılarına yayılması, buna benzer amaçlarla oldu. Bu disiplinin taşıdığı bilimsel payelere rağmen egemen sınıfın ideolojik formasyonunda oynadığı rol, tarihsel ve dilbilimsel araştırmalarda oynadığı rolden daha önemli olmaya devam etti. Böylelikle on dokuzuncu yüzyılın başında Helenseverlik, her zaman ırkçı olmakla birlikte hem radikal hem de gerici yönler taşıırken, klasik filoloji disiplini başlangıcından itibaren muhafazakâr olmuştur. Bu disiplinin çekirdeğini oluşturduğu eğitim reformları, devrimden kaçınma ya da devrimi önleme yolunda yapılmış sistematik girişimlerdir.”²³⁵

Humboldt’un Antik Yunan hayranlığı ise onların kozmopolitliği ve vatanseverliğini üstüne çıkmış olan dünya vatandaşlığına verdikleri değerden kaynaklanmaktadır. C. G. Heyne’nin de eski bir öğrencisi olan Humboldt, bir neohümanist olarak aristokrat olmayan bir eğitim sistemine geçişi, ılımlı bir ulusal kimlik içerisinde devlet destekli reformlar aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Alman eğitim sisteminin omurgası olarak gördüğü klasik çalışmaları, Gymnasium (lise) Yunanca ve Latince eğitimiyle desteklemeye çalışmıştır.

“O nedenle, bizim Yunan tarihi incelemelerimiz, öteki tarihsel incelemelerden çok farklı bir konudur. Bizim için Yunanlılar, tarihsel çevrimin dışına çıkmaktadır. Onların yazgısı olayların oluşturduğu genel zincire ait olsa bile, bu bizim için bu bakımdan yine de pek önemli değildir. Dünya tarihinin tümüne uyguladığımız standartları onlara da uygulamaya kalkarsak, onlarla olan ilişkimizi görmekte tamamen başarısız oluruz. Yunanlılar hakkındaki bilgiler bizim için sadece zevkli, yararlı ya da zorunlu olmakla kalmaz. Hayır! Olmak ve üretmek istediğimiz şeyin idealini

233 Humboldt, “Latium und Hellas oder Betrachtungen über das classische Alterthum”, **Gesammelte Werke 1799-1818**, der. Albert Leitzmann, c.3, (B. Behrs Verlag, Berlin: 1904) 165.

234 **age**, 163.

235 Bernal, **age**, 401.

sadece ve sadece Yunanlılarda buluyoruz. Eğer tarihin bütün parçaları bizi insanlığın bilgeliği ve insanlığın deneyimi ile zenginleştiriyorsa, dünyevi olandan fazlasını, hemen hemen Tanrısal olanı da Yunanlılardan alıyoruz.”²³⁶

Humboldt, Yunanlılar ile Almanların kaderlerinin de çok benzediğini düşünmektedir. Modern Almanlar ve Yunanlılar arasında özel tarihsel bağlar olduğunu düşünen Humboldt, “Geschichte des Verfalls und Unterganges der griechischen Freistaaten”da Fransa’ya karşı verilen mücadele ile Yunanlılar’ın Roma idaresi altındaki şehir-devletlerini kıyaslar, ona göre Almanya: “[...] ve Almanya dilde, çabalarının çok yönlülüğü içinde, zihnin sadeliğinde, federal anayasası ve Yunanistan’la inkâr edilemeyecek benzerlikteki yeni kaderi [...]”²³⁷ İki dil arasındaki akrabalığa dayandırdığı görüşlerine bir örnek olarak gösterilebilir.

Humboldt ve çağdaşı birçok Alman düşünürü ve sanatçısı Antik Yunan hayranıydı²³⁸. Örnek olarak Lessing, Herder, Winckelmann, Schiller, Goethe, Schlegel kardeşler, Schleiermacher ve Hölderlin verilebilir. Martin Bernal ise “Eski Yunan Uydurmcası” olarak adlandırdığı bu dönemin siyasi baskılarla açıklanabileceğini söylemektedir:

“Eğer Ari modelin yıkılmasını ve yerine Düzeltilmiş Eskiçağ Modeli’nin konmasını istemekte haklı isem, sadece “Batı Uygarlığı”nın temel dayanaklarını yeniden ele almak değil, aynı zamanda bütün tarihyazıcılığımıza ya da tarih yazma felsefemize ırkçılığın ve “kıta şovenizminin” sızmış olduğunu kabul etmek de zorunlu olacaktır. Eskiçağ Modeli’nde herhangi bir önemli “iç” kusur ya da açıklama gücü zaafı yoktu. Dış nedenleri yüzünden yıkılmıştı. Çünkü 18. Ve on dokuzuncu yüzyıl romantikleri ve ırkçıları için, Avrupa’nın sadece timsali olarak değil, aynı zamanda onun çocukluk dönemi olarak da görülen Yunanistan’ın yerli Avrupalılar ile kolonileştirici Afrikalı ve Samilerin karışımının bir ürünü olması, pek tahammül edilebilecek bir şey değildi. Bu nedenle Eskiçağ Modeli’nin yıkılması ve yerine daha kabul edilebilir bir şeyin konması gerekiyordu.”²³⁹

Wilhelm von Humboldt’un en ünlü eseri olan Devlet Faaliyetlerinin Sınırları’nda ilk sayfalar Aristoteles’ten yapılan alıntıyla²⁴⁰ eski uygarlıkları modern uygarlıklardan ayrılmıştır:

“Antikler, mutluluğu erdemde arıyorlardı; modernler, çok uzun zamandır, önceki halden sonraki hale ilerlemeye çaba harcamaktadırlar ve hatta ahlakı en saf biçimiyle düşünen adam bile, insan doğasının tamamen, büyük oranda yapay olan bir mekanizma ortamı olduğu şeklindeki kendi düşüncesi doğrultusunda, kendini mutluluğu temin etmeye yükümlü hissetmektedir ve bu, insanın kendi çabalarıyla elde ettiği bir iyiden ziyade, dıştan verilen bir ödüldür... Aristo’nun *Etik*’inde açıklayıcı bir pasajla, bir sonuca varma yönündeki bu ipuçlarını resmedeceğim: “Zira, doğal yoldan herhangi bir kimseye ait olan şey, herkes için en iyi ve hoş olandır; ve bunun sonucu

236 Humboldt, “Geschichte des Verfalls und Unterganges der griechischen Freistaaten” **Gesammelte Werke 1799-1818**, der. Albert Leitzmann, c.3, (B. Behrs Verlag, Berlin: 1904) 188’den aktaran Martin Bernal, **age**, 399-400.

237 Humboldt, “Geschichte des Verfalls und Unterganges der griechischen Freistaaten” **Gesammelte Werke 1799-1818**, der. Albert Leitzmann, c.3, (B. Behrs Verlag, Berlin: 1904) 185.

238 Philhellenism

239 Bernal, **age**, 51.

240 “Doğal olarak her bir kişiye özgü olan şey, onun için en asıl olan, en hoş olandır. O halde bir insan özellikle o olduğundan ötürü, "insan" için bu, 'akla göre yaşam'dır. Demek ki en mutlu yaşam da budur.” Aristoteles, **Nikomakhos’a Etik**, çev. Saffet Babür, 6.bs (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2014) 214-215.

olarak, özellikle eğer insanoğlunu meydana getiren zihin ise, insan açısından zihne uygun bir hayat (en hoş olandır). Bu yüzden de bu hayat çok mutludur.”²⁴¹

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, Antik Yunan’da yaşayan insanlar, kendini geliştirmede uyum, bütünlük ve orantılı olma açısından mükemmelliğin biçimini yansıtmaktadır. Humboldt’un aklındaki “Bildung” ideali ile yaratmak istediği, insanın gerçek amacı olarak gördüğü, insanın bu mükemmeliğidir. Humboldt şöyle devam eder: “İnsanın gerçek amacı, müphem ve geçici arzuların telkin ettiği değil, aklın sürekli ve kesin zorlamalarının emrettiği gibi, yeteneklerini tam ve uyumlu bir bütüne doğru en yüksek ve en ahenkli bir biçimde geliştirmektir.”²⁴² Humboldt, uyumlu bir bütüne ulaşma çabasında olması gereken insan için “Bildung”un yol gösterici olması gerektiğini savunurken, tüm siyasi ve sosyal kurumların da bireyin kendini gerçekleştirirken onu tamamen özgür bırakması gerektiğini söylemektedir. Humboldt, “en yüksek ve en ahenkli gelişme” için gerekli olanı bize aktarmıştır: “Özgürlük, böyle bir gelişme imkanının gerektirdiği, en başta gelen, vazgeçilmez durumdur [...]”²⁴³ Uyum, bütünlük, çok yönlülük, değişiklik ve çeşitlilik kavramları Humboldt’un en çok üzerinde durduğu kavramlardır:

“ Öyleyse her insan, bir seferde yalnızca tek bir baskın yeteneğiyle hareket edebilir [...] bütün doğa bizi, belirli bir zamanda, herhangi bir ihtiyari faaliyetin tek biçimde olanına yönlendirir. [...] çünkü, enerjilerini çok sayıda şeye yöneltmekle, bunları olsa olsa zayıflatmış olur. Fakat insan, tabiatının farklı ve genellikle birbirinden ayrı olarak geliştirilmiş yeteneklerini birleştirmeye çalışarak [...] onların ayrı ayrı geliştirilmesi için bir dizi hedefi sadece ummak yerine, bunları uyumlu bir şekilde birleştirerek, bu tek yönlülükten kaçınmak iktidarına sahiptir. [...] toplumda ise farklı bireylerin karşılıklı işbirliği yoluyla meydana getirilir [...] bir sosyal birlik sayesinde mümkündür [...] bu bireysel çaba ve zengin çeşitlilik, kendilerini bir orijinallik içinde bir araya getirir ve bu yüzden de bu orijinallik, insanoğlunun bütün ihtişamının bağlı olduğu şeydir [...] enerjinin ve kendi kendini geliştirmenin bireyselliği.”²⁴⁴

Humboldt’a göre bu tür bir çeşitlilik toplumda yaratılabilir, birlik içindeki toplumda çeşitlilik ve çeşitliliğin yaşaması için gerekli olan özgürlük ancak bireylerin birbirlerine hem bağlı hem de birbirlerini kısıtlamayan bir alan açmasıyla mümkün olabilir. Humboldt burada, düşünce dünyasında tasarladığı toplum ve devlet için çok önemli gördüğü bireyselliğin korunması konusuna da değinmiştir. Frederick Beiser Humboldt’un erken siyasi teorisi üzerine yazdığı bölümde²⁴⁵, onun minimal devlet ve maksimum özgürlük savunucusu olarak, tüm bireylerin hakkının, başkalarının benzer haklarına müdahale etmeden sağlanması gerektiği düşüncesiyle hareket eden bir

241 Humboldt, 2013, 94-95.

242 **age**, 97.

243 **age**, 97.

244 **age**, 97-99.

245 Beiser, **age**, 111-114.

düşünür olarak hümanist ve rasyonalist liberalizm kamplaşmasında hümanist tarafta yer aldığını söylemiştir. Beiser, Humboldt’a göre insanın ödev ahlakıyla yaşama amacı değil, tüm gücünün bir bütün halinde en yüksek ve orantılı gelişmeye harcaması gerektiğini söyler. Bu anlamda da Kant ve Fichte’nin ahlak felsefesinde de ayrılmaktadır.²⁴⁶ Kant’ın ahlak kuralları “Bildung” sürecinin aklın hakimiyet alanı dışında kalan bir alandır, “Sinnlichkeit”²⁴⁷ alanı. J. W. Burrow’a göre ise “Bildung” fikrinin daha esrarengiz bir çekiciliği de, duygu inceliği, coşkunluk ve orijinallik gibi dönemin modası olan terimleri uzlaştırmaya, Aydınlanmanın aklın rehberliğindeki ışığından çok daha fazla ehil olmasıydı.”²⁴⁸ Humboldt, arkadaşı Gentz’e yazdığı bir mektupta şöyle demiştir:

“Artık, insanın bütün gücü aslında Sinnlichkeit’ından kaynaklanıyor ve en güçlü fikir bile bu aracı olmadan mümkün olamaz ve sadece etkinlik değil, tam ve saf fikirler aracılığıyla hayal ürünü fikirler olacaktır. Yani demek oluyor ki Sinnlichkeit ve akıl, tüm güçlerin kaynağı, diğerleri ise gücün yönetimi.”²⁴⁹

“Bildung” burada rasyonalite ve “Sinnlichkeit” arasındaki engeyi kuracak olan araçtır. Humboldt, Sınırlar’ın “Ahlakın Islahı” bölümünde dengeyin kurulmasıyla ilgili şunları yazmıştır:

“Bu özet kroki içinde, bütün faydalı sonuçlarıyla birlikte duyumculuğun, insan hayat ve uğraşlarının tüm dokusuyla üstü kapalı olarak birleşmiş olduğunu göstermeye çalıştım. Haddizatında böyle bir konu, siyasi bir denemeye bir parça yabancı olsa da, bu araştırmada benimsenmiş fikirler düzeni içinde münasip ve hatta gerekliydi [...] ona daha büyük bir özgürlük ve itibar kazandırma amacındaydım. Ama yine de duyumculuğun, aynı zamanda, sayısız fiziksel ve ahlaki kötülüğün doğrudan kaynağı olduğunu unutmamam gerekiyor. Hatta ahlak açısından bakarak, o ancak, zihinsel yeteneklerin kullanımıyla isabetli bir ilişki içinde faydalıdır ve kolaylıkla, zararlı bir üstünlük elde eder. Denge bir kez bozuldu mu, insani zevk ortadan kaybolur ya da doğal olmayan yönlerle doğru tahrif olur.”²⁵⁰

“Bildung” kavramı Kant’ta kişinin kapasitesini geliştirmesi, kendini yetiştirmesi, “doğal yeti” anlamına gelirken Humboldt, kültürle “Bildung” arasındaki anlam farklılığı işaret eder: “Fakat dilimiz içinde Bildung’tan söz ettiğimizde bilgiden ve total entelektüel ve ahlaki çaba hissinden hem daha yüksek hem daha derin bir şeyi, yani armonik şekilde duyarlılığa/hissiyata ve karaktere karışan bir zihin eğilimini kastederiz.”²⁵¹ Gadamer, Humboldt’un “Bildung” kavramının antik bir geleneği

246 age, 112.

247 İngilizce: Sensualism, Türkçe: Duyarlık.

248 Humboldt, 2013, 40.

249 Albert Leitzmann, “Politische Jugendbriefe Wilhelm von Humboldts an Gentz”, **Historische Zeitschrift**. c.152, s.1 (1935): 51-52.

250 Humboldt, 2013, 201.

251 Humboldt, **GW**, c.7, 30’dan aktaran Hans-Georg Gadamer, **Hakikat ve Yöntem**, çev. Hüsmettin Arslan, İsmail Yavuzcan, c. 1, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008), 14.

canlandırdığını söyler.²⁵² Tarih anlayışının da bu çerçevede şekillendiğini, mükemmel Grek yaşantısının çöküşü ve yıkılışı, hümanist idealinin kaynaklandığı Antik Yunan'ın mükemmel oluşunun sebebinin bireyselliklerdeki çeşitlilik, zenginlik olduğunu belirtir.²⁵³ Humboldt, kişinin gelişiminde duyumculukla rasyonalizm arasında dengeli bir ilişki kurarak, bütünsellik ve uyumu gerçekleştirme çabası içindedir. Humboldt aynı zamanda Aydınlanma'nın aklı ile duygular arasında kopan bağları da birleştirme çabasıdadır.

Humboldt'un idealindeki “Bildung” tüm insanlar içindir. Herhangi bir sınıf gözetmeksizin “Bildung”un insanların içindeki potansiyeli, gücü, yaratıcılığı ortaya çıkaracağını böylece de ideal insana bir adım daha yaklaşılabileceğini savunmaktadır. Humboldt Sınırlar'da şöyle ifade etmiştir:

“Bu anlayışa göre, bütün köylüler ve zanaatkarlar, sanatçılığa yükseltilebilirmiş gibi görünmektedir; yani, işlerini sırf iş oldukları için seven insanlar, onu esnek dehalarıyla ve yaratıcı ustalıklarıyla geliştirebilir ve bu suretle zihinlerini eğitip, karakterlerini asilleştirebilir ve hazlarını arttırıp mükemmelleştirebilirler.”²⁵⁴

Humboldt için “Bildung” kavramı bireysel anlamda bütünlüğe ulaşma amacının yanında sosyal bağların kurulması açısından da önem taşımaktadır. İnsan varoluşunun en yüce amaçlarından bahsederken şunları söylemektedir:

“İmdi, insanın dışarıdan aldığı her şey, sadece tohum gibidir. En yetenekli tohumu, verimli ve kendisi için bir çiçeklenmeye dönüştürebilen, tek başına kendi faal enerjisidir. Bu ise ancak, tam bir hayati güce ve doğal bir bireyselliğe sahip olduğu ölçüde yararlıdır. Bu sebeple, insanların bir arada yaşamalarına ilişkin en yüksel ideal bana, herkesin kendi en mahrem doğasından başlayarak ve yalnız kendisi için kendisini geliştirmeye çabaladığı bir birlikten ibaret imiş gibi gelmektedir.”²⁵⁵

Herder de tekil potansiyelin ve bireylerin amaçlarını keşfedebilecekleri kişisel oluşum sürecinin “Bildung” ile gerçekleşebileceğini ve “Bildung” sürecinin Alman halkının geleneksel vizyonuna tam olarak uyduğunu düşünmekteydi. İnsanın içsel yapısının fakına varması, Humboldt'un da çok önemsedığı, sosyal yaşam içinde var olan bireyin kendi varoluşunu, ne istediğini fark etmesi için çok önemliydi. Bireye ve kendi kendini yetiştirmeye yönelik bu genel vurgunun daha derin tarihsel kökenleri, mülkiyet yapısının bozulması ve sosyalleşmenin yeni biçimler arayışında bulunacaktır (Gizli toplulukların, loca ve salonların çoğalması). Mutlakiyetçi devletin gücünün artması ve bürokratik bir entelijansiyanın büyümesi yanında, dönemin kültürel hareketlerinde,

252 Gadamer, **age**, 14.

253 **age**, 279-289.

254 Humboldt, 2013, 115-116.

255 **age**, 102.

geç Aydınlanma'nın duygusal dönüşü, ardından neohümanizm ve romantizm izledi.²⁵⁶ Bireyler kendilik bilinçlerine ancak kendi sınırlarının farkına vardıkları bir süreç sayesinde ulaşabiliyorlardı. “Bildung” dönemin birçok düşünüründe kendi kendini gerçekleştirme amacı için hayati önem taşımaktaydı. Herder’e göre her bireyin kendi şekli ve kaderi vardı ancak insanlık tüm insanoğlu tarafından paylaşılmaktaydı ve her farklı kültür bunun bir göstergesiydi.²⁵⁷

“Ulusal ruh politik olarak bilinçli ve sorumlu vatandaşlarından oluşan bir toplumda gelişir.”²⁵⁸ diyen Johann Heinrich Pestalozzi, İsviçreli eğitim reformcusu, bu fikirlerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Pestalozzi’ye göre öğrencinin görevi kavramları mekanik bir şekilde özümsemek değildir. Öğrenci kendi zihinsel gelişimini ilerletmek için cesaretlendirilmeli ve bundan zevk almalıdır. Öğrenci kara vermeden önce dinlemeli, görmelidir. Öğretmenin buradaki rolü direktif vermek yerine kılavuz olmaktır. İnsan şartlarının bir ürünüdür ama kısımları, şartlar da insanın da bir ürünüdür. Bu nedenle, Pestalozzi’nin ortaya koyduğu gibi, insan kendinin ürünüdür. Eğitim özünde bir yaklaşımdır: zihnin, kalbin ve el eğitimi. Pestalozzi’nin fikirlerinin Almanya’da ortaya çıkışının ilk kanıtı, Berlin’in Fransız işgali sırasında 1807-1808 kışında Fichte’nin Alman öğrencilere sunduğu “Alman Ulusuna Söylevler” adlı eseridir. Bu eserde, Almanların anavatanının kendi oğullarının bencilliği nedeniyle mahvedildiği ve bunu düzeltmek için yeni neslin kişisel menfaatlerini, maddi avantajları ve dezavantajları göz ardı etmesi gerektiğini öne sürmüştür. Fichte’ye göre bu yenilenme, eğitim süreci yoluyla gerçekleşecekti. Eğitim, hafızanın çalıştırılmasından meydana gelen bir süreç değil, gerçeğe ve iyiliğe duyulan tutku ve sevgi ile beslenmesi gereken bir süreçti. Eğitim, insanoğlunun bir parçası değil, onu tamamen şekillendirecek bir nitelikte olmalıydı. Eğitim olguların nakli ile kendini sınırlandırmamalı, istenci güçlendirmeli ve akı harekete geçirmeliydi. Fichte, Pestalozzi’nin öğretilerini, Prusya’ya uygun olarak daha çok toplumun alt kesimlerine ve “Alman ihtiyaçlarına” yönelik geliştirmiştir. Fichte aslında aydınlarla halk arasındaki bariyerleri ortadan kaldırmak istiyordu ve eğitime getirdiği bu yeni anlayış, ona göre tek millet ve tek devlet yaratacaktı. Ayrıcalıklı öğrencilerin eğitim gördüğü okullara karşı çıktı çünkü ona göre ulusal eğitim sisteminde, tüm yeteneklerin

256 Sorkin, *age*, 56-57.

257 Jerrold Seigel, *The Idea of The Self*, (New York: Cambridge University Press, 2005), 332-333.

258 Koch, *age*, 173.

gelişmesi için yeterli imkanlara sahip birinci sınıf okullar olacaktı. Pestalozzi'nin fikirleri Fichte'nin siyasi hedeflerine yönelik bir araç haline gelmiştir.²⁵⁹

Fichte'nin fikirleri yaşadığı dönemde tam olarak hayata geçmemiştir. Ancak yine de devlet güçlerinin eğitim aracılığıyla var olan özgürlük alanını da daralttığı bir ortamda kişisel özgürlük adına kazanımı sağlayacak kadar güçlü bir etki yarattılar. Özellikle, Fichte'nin ulusal ve seküler düşüncelerle belirlenen ve Prusya devletinin tekelinde olması fikri, yalnızca Prusya'yı değil aynı zamanda Alman eğitim sistemini de etkileyen bir üniter okul sistemi fikridir. Genelde Prusya reform hareketi, özelde de Humboldt, Pestalozzi'nin, Fichte'nin ve kendi fikirlerinin bir birleşimiyle, vatandaşların zihinsel ve fiziki kapasitelerinin artmasıyla devletin de gücünü arttıracığını umuyordu. Bütün bir Prusya gençliği, bir mesleğe hazırlanmak için uzmanlaşmadan önce yeteneklerini de geliştirebileceği bir eğitim sisteminden geçecekti. Humboldt'un genel eğitim konsepti, sadece soylular için veya tamamen mesleki okullara yönelik okulların olmasına karşıydı:

“Herhangi bir özel mülkün parçası olmayan ancak bütün ulus ya da devletin bir parçası olan tüm okullar, insanın genel gelişimine ve eğitiminin amaçlarına sahip olmalı. Yaşamın pratik gereksinimlerine veya belirli bir ticarete karşılık gelen şey, genel bir eğitimin tamamlanmasından sonra elde edilmelidir. Eğer ikisi birbirine karışırsa, eğitim düzensizleşir ve tam insan ne de tam bir sınıfsız vatandaş halini alamaz.”²⁶⁰

Okul eğitiminde birlik ve devamlılık, organik bir bütünün parçası olmak üzerine temellenmektedir. Herder'in *Volk*'u doğal ve organik bir topluluk olarak varsaydığı fikri, Fichte'nin elinde, Fransız egemenliğine karşı siyasi, askeri, fakat her şeyden önce kültürel açıdan ulusal bir savunma silahına dönüşmüştü. Almanya'nın kültürel özgürlüğünün bir kez daha yabancı etkileri altında gömüleceği, Fransız asimilasyonu korkusu, Volk kavramının sosyal sözleşme teorisinin antitezi olarak kullanıldığı radikal bir kavram haline getirdi. Bu yüzden, eğitim, davetsiz misafir Fransa'yla karşı açılan savaşta en can alıcı silahtı. Humboldt, devletin eğitimdeki rolünün, vatandaşların güç faktörlerine ve diğer çıkarlarına bakmaksızın eğitimi olarak düşünürken Fichte, halkın eğitilmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte, en azından şimdilik, eğitimin yabancı bir dünya tarafından biçimlendirilmeye çalışan düşmanlara karşı bir silah olarak kullanılması gerektiğine inanıyordu. Fichte böylece, vatanseverliği ve Volk kavramını dini ve hümanist bağlamından çıkartarak seküler ve siyasi alana çeken ilk kişi olmuştur. Aynı zamanda, sadece Almanca dili ile Alman

259 age, 172-176.

260 age, 177.

halkının var olacağını düşündüğünden Almanca'nın özgünlüğünün altını sürekli çizmiştir. Ona göre Almanca çok uzun zamandır yabancı dillerin etkisi altına girmiş ve kendine özgü erkeksi anlatım gücü ve derinliğini kaybetmeye başlamıştı. Yaşayan bir dile sahip olan Almanya, orijinal Volk'u, Urvolk'u temsil ediyordu ve dil birliği olduğu sürece siyasi açıdan dağılmış olmasının bir önemi yoktu. Er ya da geç ortak dil bu ulusu birleştirecek ve siyasi bir birlik haline getirecektir.²⁶¹

David Sorkin, Humboldt'un 1809-1810 yılları arasında yazılarında "Bildung"un yurttaşlık kavramına yer vermemesine dikkati çekmiştir. Bunun sebebini Fichte tarafından savunulan milliyetçiliğin gittikçe artan önemi olduğunu söyleyen Sorkin'e göre Fichte, özgür ve özsaygılı, ahlaki yönden de aktif bireylerin "Sadık ve vatansever vatandaşlar üretmek amacıyla bireyi ulusa bağımlı kılan bir eğitim sistemi ile" ile birleştiren bir ideale sahipti. "Bildung" bizzat "Egemenliğini yurtseverliğe ve politik eğitimin emrine vermeye zorlandı" Humboldt, Fichte'nin "Bildung"u ulusal siyasi bir eğitim sistemi haline getiren duruşuna karşı çıkmıştır çünkü bu durum Humboldt'a göre "Bildung"u var eden özünden bambaşka bir şey haline dönüşmüştür. Humboldt, siyasallaştırılmış bir "Bildung" kavramının kamusal siyasi yaşantısında yaratacağı sonuçlardan korkmaktadır.²⁶²

4.4. Humboldt'un Devletle İlgili İki Makalesi

"Ideen über Staatsverfassung, durch die neue französische Revolution veranlasst" (Yeni Fransız Devrimi'nin Sebep Olduğu Devlet Anayasası Üzerine Düşünceler) ve "Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen" (Devlet Etkinliğinin Sınırlarını Belirleme Girişimi İçin Fikirler) makalelerinde Humboldt ilk kez, ulus ve ulusun devletle ilişkilerine değinmiştir. Bu makalelerde yazdığı kadarıyla Humboldt'a göre Fransızlar devrim ile olanaksız bir şeye kalkışmışlardır. Eğer sadece aklın prensiplerine dayalı bir yapı inşa etmek istiyorlarsa, insanlığın tüm enerjisinin uyumuna ulaşmaya çalışmaları gereklidir. İnsanlığın amacı uyum olmasa bile özgün güçlerin gelişimidir. "Tek tek bireyler gibi tüm bir ulus da zamanda tek bir yolu izleyebilir. Aralarındaki bu farklılıklar yüzünden ve kendi içindeki farklı zamanlardaki farklılıklar yüzünden."²⁶³ Bu bizi, ulusların büyük tarihsel

²⁶¹ age, 175-176.

²⁶² Sorkin, age, 69-73.

²⁶³ Humboldt, GW, c.1, 81.

şahsiyetler olduğu, güçlerinde tek taraflı olduğu ve sadece ussal bir gelişime elverişli olmadıklarına dair bir bakış açısı kazandırır. Ama Humboldt, akıllı ulusların yaşamındaki düzenleyici bir faktör olarak tamamen yadsıyan bir karşıtlığa düşmez. Bunun yanında, yolu hazırlayan “zaman ve doğa”, aynı zamanda “bilge bir yasa koyucu”ya yol açar. Bu yasa koyucu yaşadığı dönemi, mükemmellik amacına olabildiğince çok yaklaştırır.²⁶⁴

Humboldt, modern devlet anlayışından çok uzakta olmasa da hükümetten açıkça ulusun üstün yararını tam bir kesinlikle anlamasını talep etmektedir. Ama aydınlanmacı mutlakîyetin baskılarıyla ilgili deneyimlerinin bıraktığı izler ulus ve devletle ilgili düşüncelerini etkilemiştir:

“Burada ve orada, bir prensin aklına, hükümetin milletin maddi ve manevi mutluluğunu, refahını temin etmesi gerektiği fikri gelmiştir ve böylece bu ilke oluşmuştur. Doğrudan en kötü ve en baskıcı despotizm. Baskının araçları çok iyi saklandığı için, insanlar özgür olduklarına inandılar ve en asil güçleri (yetkileri) felç edildi. Oysa bu kötülükten yine bir درمان ortaya çıktı. Böylece keşfettiği bilgi hazinesi, evrenselleştirilmiş Aydınlanma (Aufklärung), insanlığa tekrar haklarını öğretti, özgürlüğe özlemi verdi.”²⁶⁵

Ancak Humboldt, devlete yine de güvenememektedir çünkü ona göre devlet, en iyi insan potansiyelini, aldatıcı yöntemlerle felç etme yeteneğine sahiptir. Humboldt’un ideali, eğitim yoluyla, tüm bireysel kapasitenin uyumlu kullanımıdır. Ancak güç ve eğitim diye itiraf eder Humboldt, her zaman birbirleriyle ters orantılıdır. Bu ikisi de kişiden sadece birini takip etmesini ister. Birini de feda etmek zorunda bırakır. Humboldt, devletteki ulusal yaşamın birleştirici gücüne pek sıcak bakmamaktadır. Ona göre devlet ve ulus daha da birbirinden ayrılmaya başlamıştır.²⁶⁶ “Ulusal kurum ve devlet kurumu arasında her zaman inkâr edilemez derecede önemli bir ayrım kalır. Biri dolaylı diğeri doğrudan şiddete sahiptir.”²⁶⁷ diyen Humboldt şunları da ekler: “Devlet anayasası ve ulusal birliği, birbirleriyle iç içe geçmiş olsalar da asla birbirleriyle karıştırılmamalıdır.”²⁶⁸

Devlet kendini mümkün olduğunca küçültmelidir ve devlet faaliyetlerinin yerine mümkün olduğunca çok, yurttaşların güçlendirilmiş ve genişletilmiş özel menfaatleri geçmelidir. Humboldt’a göre insan, özgürlükten çok otoriteye eğilimlidir.²⁶⁹ Tüm

264 Friedrich Meinecke, **Weltbürgertum und Nationalstaat**, 6.bs (Münih: R. Oldenbourg Verlag, 1922) 39.

265 Humboldt, **age**, 83.

266 Meinecke, **age**, 40.

267 Humboldt, **age**, 131.

268 **age**, 236.

269 **age**, 240.

bunlar Humboldt'un ideali olan şey değildir. O hem mutlakîyetçi devlet iktidarına hem de modern ulus devletine, halkın istek ve katılımıyla meydana gelen ve kişilerin yaşamını hem yöneten hem de yönetilen olarak sıkı bir şekilde birbirine bağlayıcı temelleri olan bir devlete yabancıydı. Humboldt'un "ulus" ve "bir ulusun zihni ve karakteri"nden ne anladığını özetleyecek olursak: Bireyi hoşnut eden ve yol gösteren yaşamsal güç (Lebenskraft, vital force) olarak değil, birçok bireysel ruhun birleştiği bir nefesten doğal olarak oluşan yaşamsal bir ruhtur (Lebensgeist, vital spirit) ve bu ruh üretilen değil üretken olmalıdır.²⁷⁰

Her ne kadar Humboldt'un ulusun gelişimi ve ulus kavramı doğa kanunu etkisindeymiş gibi görünse de kendisi bireylerin iradeleriyle, karşılıklı çıkarlarını korudukları ve belli bir aidiyet duygusuyla bir araya geldikleri, *volonté générale*'ye (genel irade), kolektif bir istence karşı çıkmaktadır.²⁷¹ Ona göre:

"Devlet koalisyonu tam anlamıyla ulusal bir koalisyon olsa bile, bireylerin iradesi kendilerini yalnızca temsil yoluyla ifade eder ve birçoğunun temsilcisi temsilen edilenlerin görüşlerine yeterince sadık olarak temsil edemez."²⁷²

Humboldt'un kabul etmek istemediği şey, Rousseau'da ve Fransız Devrimi'nde olduğu gibi, bireysel yaşam üzerinde ulusun iradesinin bir dereceye kadar yetkili kılınmasıydı; romantizmle, halkın bilinçsizce gelişen ulusal ruhunun bireyi yönettiğini gördü. Her iki durumda da birey boyun eğdirilmiş ancak ulusal ruhun boyun eğdirilmesi her seferinde farklı sonuçlar vermiştir. Humboldt, ulusal ruhu ezen ne olursa olsun, ister doğal hukuk ve demokrasi ilkelerine göre kurulsun, isterse de tarihsel ve muhafazakâr kavramlarla kurulmuş olsun, kabul etmemektedir. Humboldt'un ulus kavramını devlet kavramı yerine kullanmasının sebebi de ulus kavramının bireyler adına daha fazla özgürlük içerdiğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır.

4.5. Devletin, Yurttaşın Pozitif Mutluluğuna İlgisi

Devlet Faaliyetinin Sınırları'nın üçüncü bölümü devletin bireyle ilgili yükümlülükleri tartışılırken, devletin bireyin ya mutluluğunu sağlayacağı ya da kötülüğün önüne geçeceği şeklinde iki amacı olduğunu, hangi amacı üstlendiğine göre de devlet erkinin

²⁷⁰ Meinecke, *age*, 37.

²⁷¹ Friedrich Meinecke, *age*, 44.

²⁷² Humboldt, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (Berlin: Königliche Akademie der Wissenschaften, 1836) 39.

biçimleneceğini açıklar. Peki devlet kötülüğün üzerine giderken doğal yollardan kaynaklanan kötülükle mi yoksa insanın kendinden kaynaklanan kötülükle mi mücadele edecektir? Humboldt, pozitif mutlulukla şunu kastetmektedir:

“[...] ülke halkı ve sakinlerinin nafakası için bütün kaygılarından ve bu kaygıların böyle düzenlemelere yetersiz yasalar biçimine doğrudan veya tarım, sanayi ve ticaretin teşvikinde dolaylı olarak ortaya çıkıp çıkmadığından; maliyeye ve paraya, ithalat ve ihracata, vesaireye ilişkin bütün düzenlemelerden [...] ve son olarak, ulusal felaketlere çare bulmak veya önlemek için alınan bütün tedbirlerden, yani kısaca ulusun maddi mutluluğunu korumak ya da arttırmak için tasarlanan bütün siyasi kurumlar [...]”²⁷³

Humboldt, ulusun pozitif mutluluğunu arttırmak için oluşturulan tüm siyasi kurumlara karşıdır. Bu kurumların insan doğasıyla uyuşmadığını iddia etmektedir. “Bu türden bütün kurumlarda bir egemen olma ruhu hakimdir.”²⁷⁴ diyen Humboldt, “[...] devlet tarafından benimsenen çeşitli araçlar, onun faaliyet alanını farklı derecede etkilemektedir”²⁷⁵ diyerek devam eder ve devletin, halkın üzerinde “[...] son olarak, onun eğilimlerini bile kendi arzularına uyduracak şekilde, düşünce ve duyguları üzerinde bir egemenlik kullanmaya çalışabilmektedir.”²⁷⁶ Humboldt, pozitif mutluluğun, refahın artmasının devletin görevi olmamasını isterken totaliter bir yönetim anlayışının ortaya çıkmasından çekinmektedir. Özellikle bireylerin görüşleri ve düşünceleri üzerinde söz sahibi olan bir devlet, onun için kesinlikle birey üzerinde zararlı etkileri olan kurumları temsil etmektedir çünkü ona göre devletin her bir kurumu az ya da çok baskı aracıdır. Bir baskı aracı haline gelen devlet de sürekli bir şekilde ulusal tekdüzelik üretir.

“[...] devlete veya daha ziyade onun yönetiminde hâkim olan ruha göre yaşayan izole edilmiş uyruklar söz konusu olur- devletin haksız üstünlüğünün, bireysel enerjilerin özgür rolünü zincire vurmaya zaten eğilimli olduğu bir ilişki [...] ama insanın istediği ve istemek zorunda olduğu, galiba epeyce farklı bir şeydir: çeşitlilik ve faaliyet.”²⁷⁷

Ulusal tekdüzelik üreten bir devlet, bireyin özgürlüğünü, yaratıcılığını, spontaneliğini, çeşitliliğini ve bireysel enerjilerini zayıflatır çünkü devlet, halkı daha iyi yönetebilmek için uyumluluk ister, huzur ve sükûnet ister.

“Ama buna rağmen, özgürlük, kuşkusuz vazgeçilmez bir şarttır, ki o olmadan, insan doğasına en uygun meşgaleler bile, bu tür faydalı sonuçlar ortaya çıkarmayı asla başaramaz. İnsanın kendi özgür tercihten neşet etmeyen veya yalnızca bir talimat ya da rehberliğin sonucu olan bir şey, bu her ne olursa olsun, onun öz benliğine nüfuz etmediği gibi, gerçek doğasıyla bağdaşmayan bir şey olarak kalmaya devam eder; insan onun hakikaten insani enerjisi ile değil, sadece bir mekanik kesinlik içerisinde gerçekleşir.”²⁷⁸

273 age, 109.

274 age, 109.

275 age, 108.

276 age, 108.

277 age, 110.

278 age, 117.

Humboldt’a göre devletin bireylere karşı yoğun ilgisi, bireyin kendisi yerine onun sorumluluğunu alan bir otoriteye sırtını dayaması sonucunu doğurur ki bu da sonrasında kendini bir lidere bırakma ile sonuçlanacaktır.

“[...] yalnızca güç ve enerjisi değil, ayrıca ahlaki yapısının saflığı da zarar görür. Rıtk, o kendisini, devletin açıkça kendi üzerine yüklediği herhangi bir görevden tümüyle azade olarak algılamakla kalmayıp, kendi durumunu eleştirmeye yönelik her kişisel çabadan da muaf tutulmuş olarak görmektedir.”²⁷⁹

Humboldt, böyle bir pozitif politikanın yurttaşların kendi kaderlerini devletin eline bırakmasıyla sonuçlanacağını ve bunun sonucunda da yurttaşlar arasında karşılıklı yardımlaşma ve sevgi duygularını körelteceğini öngörmektedir. Humboldt’a göre insanlar kendi haline bırakılmalıdır, işte o zaman kendi çabalarıyla elde edeceği tüm kazanç, mutluluk ya da yaşayacağı zorluk ve felaketler insanları olgunlaştıracak, hayata kaşı duruşlarını güçlendirecektir.²⁸⁰ Humboldt için insanın içsel uyum ve bütünlüğü çok önemlidir. İçsel açıdan özgür olan insan, dışsal açıdan özgür olmasa bile yine de uyumlu bir yaşantı sürecektir. Humboldt şöyle demektedir: “[...] yani, işlerini sırf iş oldukları için seven insanlar, onu kendi esnek dehalarıyla ve yaratıcı ustalıklarıyla geliştirebilir ve bu suretle zihinlerini eğitip, karakterlerini asilleştirebilir ve hazlarını arttırıp mükemmelleştirebilir.”²⁸¹

Humboldt, birey ile doğadaki bir tohumu bir tutarak, insanların kendi hallerine bırakılmasını, özellikle devletin eğitime müdahil olmaması gerektiği konusundaki fikirlerini örnekle açıklar. Romantikler gibi organik metaforları kullanan Humboldt, bireysel gelişimi çiçeklenmeye benzetmektedir. Ona göre bir tohum nasıl kendi kendine yeşerip bir ağaca dönüşüyor ve meyve veriyorsa, insan da kendi kendine, korku ve umut içinde ama özgür olarak yetişecek, üretecek ve öğrendiklerini aktaracaktır. Bu yüzden özgürlük vazgeçilmez olandır.

Humboldt’un kısa süren devlet görevinde edindiği izlenimler ve kazandığı tecrübeler onun açısından hiç de hoş değildi. Yaşadıklarına dayanarak bürokrasinin katlanarak yol açtığı sorunlardan ve çıkmazlardan bahseder:

“Devlet yönetiminin üst katmanlarıyla meşgul olma fırsatını elde eden herhangi bir kimse, ne kadar az sayıda düzenlemenin gerçekten acil ve mutlak zorunluluk olduğunu [...] sırf daha önceki düzenlemelerden kaynaklandığını, tecrübeleriyle kesin surette anlamış olsa gerektir [...] düzenlemelerdeki bir yığın artış [...] zorunlu hale getirilmektedir. Böyle bir devlet, sadece daha büyük gelir kaynaklarını gerektirmekle kalmaz, sırf siyasi güvenliğinin devamı için yapay [...] düzenlemelerde ilave bir artışa da ihtiyaç duyar [...] üstlenilenlerin araçlarını sağlamak için

279 age, 113.

280 age, 114-115.

281 age, 115-116.

devletin mevcut kaynaklarının yeterli olup olmadığını hesaplamının zorluğu ortaya çıkar [...] modern devletlerimizin çoğunun (sadece bu sebepten dolayı olmasa da) zarar gördüğü bir kötülük [...] böylece sadece birinci sınıf yeteneğe sahip insanlar düşünmeye fırsat sağlayan herhangi bir şeyden geri çekilmiş olmakla kalmaz, bu kısmen boş ve kısmen sınırlı istihdamdan zarar görür.”²⁸²

Humboldt’a göre bürokraside mekanikleşmiş ve makineleşmiş işler ve çalışanlar ile her şeyi devletten beklemeye alışmış insanların yarattığı cansız yığın dönüşen devlet, vatandaşların üzerinden pozitif ilgisini çekmeliydi. Humboldt’a göre ideal devlet her ferdin rızasına dayanmalıdır, bu yüzden temsil sistemi tüm görüşleri yansıtmayacak ve alınan kararlar her kişiyi kapsamayacaktır. Humboldt için en önemli nokta birey, bireyin içsel hayatının gücüne ve potansiyeline sahip olacağı bir yaşam biçimidir. Bu nedenle kendi devlet tanımını yaparken onun için temel şart “insan ile doğayı birbirine bağlayan bağın, zihin ve karakter üzerindeki bütün insan uğraşlarının reaksiyonunu rahatsız eden hiçbir şey tarafından müdahale edilmediği [...]”²⁸³ bir durumun olmasıdır diyen Humboldt şöyle devam eder:

“Öyleyse, hangi ulus olursa olsun, bir topluma baştan başa nüfuz etmiş böyle bir yapının faydalı sonuçlarının, asla tamamen yok edilemez olan insan mutsuzluğunun, doğanın tahrip edici yıkımlarının, insani husumetin yıkıcılığının ve fazlasıyla nefsanî bir düşkünlüğün aşırılığının hesaba sığmaz bir bölümünün bile nasıl ortadan kalkacağını göstererek bitirebilirdim.”²⁸⁴

Devlet her ne kadar yurttaşın pozitif refahını düşünerek hareket etse de ortaya çıkacak kurumlar, onların işleyişlerindeki mekanikleşme, çalışanların makineleşmesi, devlette giderek artan bürokrasi ağının insanı tamamen çevrelemesi sonucu bireyin yok olması sonucunu doğuracak ve pozitif mutluluk amacından saparak bireyleri adeta mahkûm, devleti de dev bir hapis haneye çevirecektir. Paternalist devlete karşı olan Humboldt, Prusya’daki aydınlanmış mutlakîyete de sonuna kadar karşı çıkmaktadır. Humboldt bu bölümü şu sözlerle bitirmektedir:

“Burada salık verdiğimiz, devletin faaliyeti üzerindeki o sınırlamalar durumunda bile güvenliğin sürdürülmesinin mümkün olup olmayacağı ve ikinci olarak, devletin kendi faaliyetlerini sürdürmesi için kurtulması gereken vasıtaların, devlet aygıtı tarafından yurttaşlar arasındaki özel ilişkilere başka türden tecavüzlere yol açmamasını sağlayıp sağlamayacağıdır.”²⁸⁵

Humboldt, toplumsal sözleşmeden de bahsetmektedir ancak ona göre mutlak gücü elinde bulunduran iktidarlar eninde sonunda sözleşmenin asli amacını unutacaktır:

“[...] bütün siyasi birlikler, köken itibarıyla [...] ulusal birliklerden başka hiçbir şey değildir [...] güvenlik önlemleri ile birleşen zararlı sonuçlar, diğer nihai amaçlara ulaşmanın ölçüsünü vermektedir. Güvenlikten sorumlu olan herhangi bir kimse, elinde mutlak güç bulundurmamak

282 age, 126-127.

283 age, 131.

284 age, 132.

285 age, 137.

durumundadır [...] bir kurumun gücü ne kadar artarsa, bu güç, kaynağından o denli uzaklaşır ve asıl sözleşme unutulur.”²⁸⁶

4.6. Devletin, Yurttaşın Negatif Mutluluğuna İlgisi

Humboldt, bir önceki bölümde devletin ilgilenmemesi gereken alanları tanımlamış ve bu alanlara pozitif mutluluk demiştir. Negatif mutluluk ise devletin var oluşunun amacıdır, yapmakla yükümlü olduğu tek şeydir, bu da güvenliği sağlamaktır: “[...] güvenlik olmadan, insan için ne yeteneklerini geliştirmek ve ne de bunun semeresini elde etmek mümkündür; zira güvenlik olmaksızın, özgürlük de yoktur.”²⁸⁷ Güvenliği ise ikiye ayırır, iç ve dış güvenlik. Dış güvenlik, dış düşmanlara karşı devletin vatandaşlarını koruması; iç güvenlik ise devletin içinde meydana gelen ihtilaftır.

Humboldt’un bakış açısına göre savaş, “insan doğasına ait kültürün en hayırlı fenomenlerinden biri”dir.²⁸⁸ Savaş, bir çeşit “Bildung”tur. Fiziksel gelişimin bir unsurudur ve fiziksel gelişim de ruhsal gelişimi etkileyecektir. Cesaret ve kendini feda ediş, ulusun yetişen nesilleri için büyük bir gurur kaynağı olacaktır. Humboldt’un savaş ve askerlik anlayışı Antik Yunan hayranlığından gelmektedir. Kendisi de zaten bunu ifade eder ve yaşadığı dönemin ve özellikle Prusya’nın askerlik sistemini, zorunlu askerliği, askerlerin adeta birer makine gibi görüldüğünü eleştirir. “Barış zamanında, sırf muhtemel bir savaşa karşı önlem almak için ulusun büyük bir çoğunluğunun bu makinevari yaşayışa mahkûm edilmesi [...] ne kadar felaketli bir tekdüzeliktir?”²⁸⁹ diyen Humboldt, modern savaş metotlarının artık insanların kültürlerini geliştirmediğini, savaşçıların Antik Yunan’daki asil özelliklerini kaybettiklerini iddia eder. “Barışçı bir çiftçinin elleri kanlı bir savaşçınınkinden daha mutlu edici bir tablo sunduğuna göre, uluslararası barış daha büyük bir nimet olacaktır.”²⁹⁰ diyen Humboldt, Napoléon’un Prusya toprakları üzerinde açtığı yaraları tecrübe ettiği için “bir tek yıllık Avrupa tarihinin de kanıtladığı gibi- barışçı ruha sahip değiliz.”²⁹¹ der ve sonrasında devletin vatandaşlarını hiçbir zaman savaşa teşvik etmemesi gerektiğini, savaş zorunlu hale geldiği zaman ise ulusal ruh ve karaktere uyan hareketler göstermesi gerektiğini söyler.

286 age, 136.

287 age, 140.

288 age, 145.

289 age, 148.

290 age, 150.

291 age, 150.

Dokuzuncu bölümde Humboldt, iç güvenliğe ve devletin vatandaşları kendi amaçları doğrultusunda şekillendirmek için ulusal karakterini kullanarak ahlakı da içine alan geniş bir yelpazede hareket etmesinin önünün kesin sınırlarla çizilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Bu yüzden güvenlikten ne anlaşılması gerektiğini anlatır. Humboldt’a göre güvenlik, “Bir devletin vatandaşlarını, gereken kişisel ve mülkiyet haklarını tamamen elde etmiş [...] başkalarının tecavüzlerinden dolayı herhangi bir dış karmaşanın menzili dışında bulundukları zaman” güvenliğin sağlandığını söyler ve güvenliği “[...] hukuki özgürlüğün sigortası”²⁹² olarak adlandırır. Humboldt için güvenlikleri korunması gerekenler bireyin özgürlüğünü de içeren kişi ve mülkiyet hakları ile devletin kendisidir. Ancak burada devletin korunması, yurttaş üzerinde bir hak ihlali yaratmaması için çizilecek sınırlarla gerçekleşir çünkü ona göre “devlet kurumu sadece, gerçek amaç olan insanın, uğrun feda edilmemesi gereken bir itaat ettirme aracıdır.”²⁹³

Onuncu bölümde “Zabıta Yasaları” ya da “önleyici yasalar” tabirini kullanan Humboldt, devletin insanların aralarındaki ilişkilere müdahale etmemesi gerektiğinin altını tekrar çizer ve “başkalarının haklarının ihlalinin önlenmesi” ve devletin bunu hangi sınırlar içinde yapacağını anlatır. Öncelikle kişinin haklarına tecavüzün ne zaman gerçekleşeceğine değinen Humboldt’un buradaki endişesi, devletin siyasi amaçlarını gerçekleştirme amacıyla bu yasaları kötüye kullanacağı konusudur. Bu yüzden devletin sınırlarını en ince ayrıntısına kadar, örneklerle betimleyen Humboldt, “özellikle din ve ahlak konusunda, salt cürüm meydana getiren her eylemi haksızlık sayamayız.”²⁹⁴ der ve “Başkalarının vicdanını ve ahlak duygusunu yaralayacak bir şey söyleyen veya yapan kişi [...] ısrarcı olma suçunu işlememiş olmak şartıyla, hak ihlal etmemektedir.”²⁹⁵ diyerek herkesin birbirinin nahoş taraflarına katlanması gerektiğini, toplumsal yaşamın bunu gerektirdiğini söyler.

Bazı özel hallerde, bilgi gerektiren konularda kişilerin bilgisizliğini kullanarak kendine avantajlı durumlar yaratanlar ise Humboldt’a göre güvenliği tehdit etmektedir. Hekim ve avukatların hizmetlerini örnek gösteren Humboldt, bu kişilerin devlet tarafından sınavlardan geçirilerek, ulusun hizmetine uygun olup olmadığı tespit edilip belgelendikten sonra güvenilir hale geleceğini söyler ancak kekin bir ayırım

292 age, 209-210.

293 age, 211.

294 age, 216.

295 age, 216.

yapar ve bu sınavı vermek istemeyenler devlet tarafından mesleklerinden men edilmesi gibi bir yaptırıma kesinlikle uğramayacaklardır. Özgürce mesleklerini icra etmeye devam edeceklerdir.²⁹⁶

Humboldt, başkalarının haklarının korunması için gereken düzenlemelerin “aydınlanmış insanlar” tarafından kurulan ve “gönüllü sözleşme” temelinde sınırlamalar ve yasaklamalar getirilebileceğinden bahseder. Devletin yapacağı düzenlemelerden gönüllü sözleşmelerin tercih edileceğini söyleyen Humboldt, “devletin göstereceği en iyi çaba, özgürlük aracılığıyla birliklerin daha kolay ortaya çıkacağı böyle bir duruma insanları teşvik etmeyi ve [...] siyasi düzenlemelerin yerini almasını amaçlamak olmalıdır.”²⁹⁷ der. Ona göre zorunluluğa dayanmayan, gönüllülük esasında gerçekleşen bu düzenlemeler, insanların birbirlerine karşı daha müşfik ve yardımsever olmasını sağlayacaktır, “maddi dünyada devlet, yolcunun güzergahı üzerinde bulunan her kayayı havaya uçurmaz.”²⁹⁸ diyen Humboldt’a göre, engeller çözüm bulmak için yaratıcılığı geliştirecek etmenlerdir.

Humboldt, devletin görevlerinin sınırlarını çizdiği bu eserinde her alana değinmiştir. Temelde üzerinde önemle durduğu nokta ise devletin amacının tüm vatandaşları için “Bildung”u sağlaması, bireylerin tüm yeteneklerini geliştirebileceği bir ortamı oluşturmastır. On dördüncü bölümün sonunda özet niteliğinde şu sözleri söylemiştir:

“Devlet tarafından benimsenmesi gereken tek hususun, yurttaşlarının kendi tam bireysellikleri içinde yeteneklerini geliştirmek [...] devlet sadece, vatandaşların kendi kendilerine sağlayamayacakları bir amacın, yani güvenlik amacının peşinden gitmelidir ve görünürde bağdaşmaz olan iki şeyi- devletin genel amacı ve bütün yurttaşların bireysel olarak amaçları- güçlü ve dayanıklı bir bğlaanın tek ve yanılmaz yolu, işte budur.”²⁹⁹

4.7. Teorinin Hayata Geçirilmesi

Devlet Faaliyetinin Sınırları’nın son bölümünde Humboldt, ele aldığı uygulamaların pratikte nasıl olacağını, olması gerektiğini anlatmaktadır. Birçok yönden organik toplum görüşünü savunan Humboldt, ideal devletin yani insanların özgür, üretken, faal ve enerjilerini aktif bir biçimde kullanacağı bir haya nasıl adapte olacaklarını anlatırken, izlenmesi gereken yolun kademeli bir şekilde, insanlara tatmadıkları

296 age, 218-219.

297 age, 223.

298 age, 225.

299 age, 283.

özgürlüğü dayatma yoluyla değil, insanlar almak için olgunlaştıkça verilmesi gerektiğini söyler.

“Zira gerçeklik, tek bir kişide bile olsa, insan doğasında derin kökler bırakır bırakır bırakmaz, yavaş ve sinsice, faydalı etkisini pratik hayata yayar, halbuki öte yandan, eğer doğrudan uygulamaya konursa, sonuçta karakteri değiştirir ve insanların fikirlerine tesir etmez.”³⁰⁰

Humboldt burada Fransız Devrimi’ne başından beri neden çekimser kaldığını da bir anlamda açıklamıştır. Devletin yurttaşlarını özgür kılarken yapması gerekenleri reform kelimesini kullanarak tanımlamasının nedeni de budur. Humboldt, devrimin tepen aşağıya doğru yapılmasının her zaman karşısında olmuştur çünkü bunu insan doğasına aykırı bulmaktadır. Reformları gerçekleştirecek devlet adamının neler yapması gerektiğini de bu bağlamda açıklar:

“İnsanlar, bunları pranga olarak gördüklerinin, ezici etkilerini hissettiklerinin ve bu hususlardaki bir özgürlük artışı için olgunlaşmış olduklarının açık işaretlerini sergilemedikleri sürece [...] bütün özgürlük sınırlamalarının olduğu gibi kalmasına izin vermelidir [...] devlet adamı, mümkün olan her yolla insanları özgürlük artışı için bu şekilde olgunlaşmış hale getirmelidir.”³⁰¹

Humboldt, teorisinin devletin yalnızca güvenliği sağlama amacını gütmesine izin vermektedir. Buna zorunluluk ilkesi diyen Humboldt, bu zorunluluğun sınırlarını teorik olarak belirlesek bile, uygulanırken “yalnızca insanın insan olarak hakiki öz doğası göz önüne alınmak suretiyle belirlenir [...] insanın gerçekte içinde bulunduğu bireyselliğe bakmak zorundayız”³⁰² der çünkü “kendinden varlık” olan insanların bireyselliği onun için çok önemlidir ve buna duyduğu büyük saygının sebebi de özgürlüktür.

4.8. Wilhelm von Humboldt’tan Etkilenen Bir Düşünür: John Stuart Mill

John Stuart Mill, 1806 yılında, Harriet Barrow ve James Mill’in oğulları olarak Londra’da dünyaya gelmiştir. John Stuart Mill, otobiyografisinde Özgürlük Üzerine adlı eserindeki doktrinlerin ve fikirlerin orijinalliği sorunuyla ilgili, Humboldt’u referans gösterir.

“Adımı taşıyan kitap, herhangi bir doktrinin orijinal olduğunu ve onların tarihinin yazıldığını iddia etmemektedir. Kendi iddiasında bana öncülük eden tek yazar, mottosu eserde sunulan, hakkında herhangi bir şey söylemenin uygun olduğunu düşündüğüm kişi Humboldt’tur.”³⁰³

300 age, 293.

301 Humboldt, age, 299.

302 age, 304.

303 John Stuart Mill, **Autobiography**, 3.bs (Londra: Longmans, Green, Reader, And Dyer, 1874) 255, 256.

Kitabının ilk sayfasında Humboldt'u referans olarak gösteren Mill'in bir daha onunla ilgili herhangi bir eserinde ya da mektuplaşmalarında bir alıntı yapmamıştır.³⁰⁴

Humboldt ve Mill'in politik felsefelerinin şekillenmesinde kişisel gelişimin önemli bir rolü bulunmaktadırlar ancak Mill ve Humboldt, tamamen farklı siyasi sonuçlara ulaşmışlardır. Mill'e göre devlet kişisel gelişim için gerekli olan ön koşulken Humboldt'a göre devletin görevleri yalnızca güvenliği sağlamakla sınırlandırılmalıydı. Bu farklılığın birçok sebebi vardır: birincisi ikisinin kişisel gelişimden anladıklarının farklı oluşudur; ikincisi devlet ve onun toplumla ilişkisine bakış açılarının farklı oluşu ve diğeri de pozitif ve negatif iyilik hakkındaki görüşlerinin farklılığıdır.

John Stuart Mill, *Autobiography*'sinde Humboldt'tan, *Özgürlük Üzerine* adlı eserini yazarken etkilendiği kişi olarak bahsetmiştir.³⁰⁵ Humboldt *Devlet Faaliyetinin Sınırları*'nı 1791-92'de yazmış ancak eserin yayınlanması 1852 yılında olmuş ve 1854 senesinde İngilizceye çevrilmiştir. Hiç şüphesiz Humboldt'un "Bildung" kavramı ile Mill'in kişisel gelişim (self-development) kavramı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır ancak en dikkat çekici olan şey her iki yazarın da kavramı kullanırlarken gösterdikleri politik farklılıklarıdır. İkisi de bireyin gelişimi konusunda benzer yaklaşımlara sahip olsalar da vardıkları politik sonuçlar birbirlerinden farklıdır. İyi gelişmiş bireylerden oluşmuş toplumu yaratmak için gerekli olan politikaları tanımlama girişiminde bulunmuş bu iki düşünür farklı yollar izlemektedir.

4.9. Humboldt ve Mill'de Kişisel-Gelişim Kavramı

Her ikisi için de kişisel gelişim ve bireysellik ideali politik görüşlerini biçimlendiren kavramlardır. Örneğin Mill'in *Özgürlük Üzerine* adlı eserindeki argümanlarının birçoğu insanlığın gelişimine verdiği değer ile bireyselliğe verdiği değer yakından ilişkilidir. Mill, Humboldt'un *Devlet Faaliyetinin Sınırları* eserinden şu alıntıyı yapar:

"Hem bir bilgin hem de bir politikacı olarak seçkin bir şahsiyet olan Wilhelm von Humboldt'un bir kitabında uzun boylu anlattığı şu öğretinin anlamını bile, Almanya dışında çok az kişi

304 Mill, **Collected Works**, ed. John M. Robson and Jack Stillinger (Toronto: University of Toronto Press, 1981).

305 Mill, 1874, 255.

anıyordu: “İnsanın ereği ya da -belirsiz ve geçici isteklerin telkin ettikleri değil de- aklın ezeli ve değişmez içtepilerinin emrettiği erek, insanın yeteneklerinin tam ve tutarlı bir bütüne doğru en yüksek ve en uyumlu gelişmesi”dir; bundan dolayı her insanın çabalarının durmadan ona doğru yöneltmesi gereken ve özellikle hemcinsleri üzerinde etkili olmaya niyetli olanların gözlerini üstünden ayırmamaları gereken hedef, kudret ve gelişmenin bireyselliğidir; bunun da iki koşulu “özgürlük ve durumların çeşitliliği” olup bunların birleşmesinden “bireysel güç ve çok yönlü çeşitlilik” meydana gelir ki bunlar da birbiriyle kaynaşarak “özgünlük”ü meydana getirirler.”³⁰⁶

Mill, faydacı gelenekle beslenmiştir. Siyasi düşünceleri de faydacılık temellidir. “Bütün ahlaki sorunlarda ben faydayı başvurulacak en yüksek ölçü olarak görüyorum; fakat bunun en geniş anlamda fayda, ileri bir yaratık olarak insanın daima çıkarlarına dayanan fayda olması gereklidir.”³⁰⁷ Mill’e göre,

“Herhangi bir bireyin davranışından topluma karşı sorumlu olabileceği kısım, o hareketin başkalarını ilgilendiren kısmıdır. Yalnız kendisini ilgilendiren kısmında, onun bağımsızlığı, hak olarak mutlaklıktır. Kendisi üzerinde, bizzat kendi vücudu ve beyni üzerinde, birey, başına buyruktur.”³⁰⁸

Mill, faydacı bakış açısıyla mutluluk ve zevk arasında da ayrım yapmıştır. Ona göre mutluluk soyut bir fikir değildir, somut bir bütündür.”³⁰⁹ Mill, en büyük keyfin ya da mutluluğun özgürlük olduğunu düşünmekte ve şöyle demektedir: “Bir insanın memnuniyetsizliği bir domuzun memnuniyetinden iyidir; Sokrates memnuniyetsizliği bir aptalın memnuniyetinden daha iyidir. Ve eğer bir aptal ya da domuz farklı bir görüşseyse, çünkü bu yalnızca sorunun kendi tarafını bildikleri içindir.”³¹⁰

Mill, insan doğasını, Bentham'ın mekanik teorisinde olduğu gibi, bir makineden ziyade bir organizma olarak düşünmüş ve büyüyüp gelişmesi gereken bir ağaca benzetmiştir. Özgürlük Üzerine’de şöyle der: “İnsan yapısı, bir modele göre yapıp kendisine emredilecek işi harfi harfine görmeye koşulacak bir makine değildir, kendisini canlı bir varlık yapan iç kuvvetlerin eğilimine göre enine boyuna gelişmek ve büyümek isteyen bir ağaçtır.”³¹¹ Mill, Humboldt gibi, Kantçı anlamda her bireyi bir son olarak ve asla bir araç olarak görmeyen uyumlu (harmonisch) insan fikrini savunuyordu. Sadece insanın çeşitliliği sayesinde onun içindeki saklı güçler ortaya çıkıp daha da geliştirilebilirdi. Mill bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

306 John Stuart Mill, **Özgürlük Üstüne Seçme Yazılar**, çev. Alime Ertan, 4.bs (İstanbul: Belge Yayınları, 2014) 89-90.

307 Mill, **age**, s. 24.

308 **age**, s. 23.

309 Mill, **Utilitarianism-Liberty-Representative Government**, (Londra: J. M. Dent & Sons Ltd, 1954) 35.

310 Mill, **age**, 9.

311 Mill, **age**, 92.

“İnsanların yanılmaz olmadıkları; onların gerçeklerinin, çoğu kez, yalnızca yarım gerçekler olduğu; karşıt düşüncelerin en tam ve en özgür bir şekilde birbiriyle kıyaslanmasından ileri gelmedikçe, düşünce birliğinin hiç de istenir olmadığı ve insanlar gerçeğin bütün taraflarını tanımak konusunda şimdikinden çok daha üstün bir yeteneğe erişinceye değin, düşünce çeşitliliğinin bir kötülük değil aksine bir iyilik olduğu, insanların -düşüncelerine olduğundan daha az olmamak üzere- davranış biçimlerine de uygulanabilir ilkelerdir.”³¹²

Mill, bireyselliğin özgür gelişimini, insan mutluluğunun ve dolayısıyla bireysel ve toplumsal ilerlemenin ana maddesi olarak görüyordu: “Bireyselliğin gelişmeyle aynı olduğunu ve gelişmiş insanı ancak bireyselliğin işlenmesinin meydana getireceği [...]”³¹³ Mill’e göre insan kendi iradesi doğrultusunda hareket eden, yaşamını planlayabilen, istek ve dürtülerini enerjik doğasıyla harmanlayabilendir. “Kendi yaşama planını seçmeyi topluma ya da kendi çevresinde bulunanlara bırakan kimsenin, maymun gibi taklit etme yetisinden başka hiçbir yetiye gereksinimi yoktur.”³¹⁴ diyen Mill şöyle devam etmiştir: “İstekleri ve dürtüleri kendinin olan - kendi kültürünce geliştirilmiş ve değiştirilmiş olduğundan kendi kişiliğinin ifadesi olan- insana karakter sahibi denir.”³¹⁵ Mill, karakter sahibi insanı tanımlarken toplumsal alışkanlıklardan, törelerden ve geleneklerden, bireyselliğin gelişimine engel olacağı yönlerden bahsetmiştir:

“Diğer insanların gelenek ve görenekleri, bir dereceye kadar deneylerinin onlara öğretmiş bulunduğu şeyleri gösterir [...] Töreler alışılmış koşullar ve alışılmış karakterler için yapılmıştır; bireyin koşulları ya da karakteriye alışılmışın dışında olabilir [...] töreler hem töre olarak iyi hem de bireye uygun olurlar da, töreye salt töre olduğu için uymak, yine de bireye hiçbir şey öğretmez ya da onda bir insanın ayırt edici niteliklerinden hiçbirini geliştirmez [...] Eğer bir düşüncenin dayanakları kişinin kendi mantığını inandırmıyorsa, bunu kabul etmekle mantığı güçlendirmiş olmaz, ama zayıflaması olasıdır [...] onun duygularını ya da karakterini, faal ve enerjik bir duruma koyacak yerde, tembel ya da uyuşuk bir hale getirmeye epeyce hizmet etmiş olurlar.”³¹⁶

Mill, toplumun otoritesinin nerede başladığını da sorgulamıştır: “[...] bireyin kendi egemenliğinin haklı sınırı neresidir? Toplumun otoritesi nerede başlar?”³¹⁷ Mill’e göre kişiliğin özgür gelişimi, her kişinin hakkıdır, bireysellik mutluluğun öğelerinden biridir. Bentham'ın toplumun mutluluğunu bireyin bencil çıkarları üzerine inşa etme fikrinden vazgeçen Mill, faydacılığı toplumsal motivasyonlar üzerinden temellendiğini düşünmektedir. Onun faydacı ahlakı, tüm insanlığı ilgilendiren bir hakikat arayışı üzerine kurulmuştur ve bu yüzden sadece toplumda mümkündür. Mill, toplumun otoritesinin nerede başladığını sorduğunda temel aldığı bir noktayı tekrar

312 age, 88.

313 age, 99.

314 age, 92.

315 age, 94.

316 age, 91.

317 age, 115.

hatırlamamız faydalı olacaktır, bireysel eylemler başkalarının meşru çıkarlarını engellemediği sürece toplum bireyin gelişimine müdahale etmemelidir.

5. SONUÇ

Wilhelm von Humboldt Aydınlanma döneminin sonlarında ve Fransız Devrimi'nin gerçekleştiği zamanda yaşamış; dünyaya, insanlara bakışı, devletle olan ilişkisi, devletin tamamen karşısında olmasa da ona karşı mesafeli duruşu ile kendi çağdaşlarından ayrılmaktadır. Humboldt kendi yaşamında da devletten uzak kalmak istemiş ancak oldukça etkili pozisyonlarda görev almak zorunda kalmıştır. Humboldt, siyasetin, sanatın, felsefenin her zaman içinde olmuştur. Kendisi, hayran olduğu Antik Yunan filozoflarından biri gibidir. Bilim, sanat, felsefe, insan hepsi onun düşünce dünyasında bir bütün içinde bulunmuştur. Humboldt'a göre uyum için bütünlük ne kadar önemli ise çeşitlilik de o kadar önemlidir. Çeşitliliğin uyumlu birlikteliği onun büyük idealidir ve bu ideali için de özgürlük olmazsa olmazlardandır. Humboldt, birçok siyaset teorisyeni, tarihçisi tarafından klasik liberalizmin babalarından sayılmaktadır ancak kendisinin çağdaşı olan diğer liberal filozoflar gibi ekonomik bir öğretisi ya da toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizliklerle ilgili, bunların nasıl oradan kaldırılacağı ile ilgili teorik bir çerçeve asla çizmemiştir; aksine Humboldt'un politik felsefesinde bu konulara değinilmemiş; devletin faaliyetlerinin ve görevlerinin, birey üzerindeki etkilerinin güvenlik dışında ortadan kaldırılması gerektiğini ileri sürerken bile onun monarşinin savunucusu olması gibi kişiyi çelişkiler içinde bırakan bir siyasi ve felsefi görüşleri ile harmanlanmıştır. Fransız Devrimi sonrasında yaşananların neden olduğu hayal kırıklıklarının da etkisiyle demokrasinin despotizmi doğuran en büyük tehlike olabileceğini düşünmüştür. Bireyi devletin dışına çıkararak onun eğitimi, estetik bilincinin artmasını, çocukluktan itibaren sınıf ayrımı olmadan herkesin aynı eğitimi alarak, farklılıklarına ve yeteneklerine, ne olmak isterse o olmasına yönelik, insanın gerçek amacı olan tam ve bütünlüklü, farklılıkların uyum içinde bir arada olduğu ideal insana dönüşümünü hedeflemiştir. Humboldt diğer birçok düşünürün aksine, devlete yaşadığı çağın gözlükleriyle bakmamıştır. O, engin Antik Yunan tarihi, dili, sanatı bilgisiyle idealindeki devlet ve insan modelini, sadece yaşadığı dönem için ya da devlet için değil, tüm zamanlar için ve tüm insanlar için ortaya koymuş bir düşünürdür. Humboldt bu anlamda evrensel bir düşünürdür ve onu incelerken ya da eserlerini eleştirirken onun evrenselliği hiçbir zaman göz ardı

etmediğini, özgürlüğü sadece Alman ulusu için değil tüm insanlık için istediğini unutmamalıyız. Devlet Faaliyeti'nin Sınırları adlı eserinin sonunda şunları söyler Humboldt: “İnsan tabiatının şerefine ve bu şerefle mütenasip olan özgürlüğe karşı en derin saygı hissiyatımla...”³¹⁸

318 Humboldt, **age**, s.305.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia. **Dil- Kültür Bağlantısı**. 3.bs. İstanbul: İnkilap Kitabevi. 1998.
- Anderson, Perry. **Lineages of the Absolutist State**. London: Verso, 2013.
- Aris, Reinhold. **History of Political Thought in Germany from 1789 to 1915**. 2.bs. Oxon: Frank Cass & Co. Ltd., 1965.
- Aristoteles. **Nikomakhos’a Etik**. çev. Saffet Babür. 6.bs. Ankara: Bilgesu Yayıncılık. 2014.
- Aytaç, Kemal. **Avrupa Eğitim Tarihi Antikçağ’dan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar**. 7. bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları. 2018.
- Beiser, Frederick C. **Enlightenment, Revolution, and Romanticism**. Cambridge, Mass: Harvard University Press. 1992.
- Bernal, Martin. **Kara Atena**. çev. Özcan Buse. İstanbul: Kaynak Yayınları. 2003.
- Bigler, Robert M., “The Rise of Political Protestantism in Nineteenth Century Germany: The Awakening of Political Consciousness and the Beginning of Political Activity in the Protestant Clergy of Pre-March Prussia”, **Church History**, c. 34, s. 4 (Aralık, 1965): 423-444.
- Borsche, Tilman. **Wilhelm von Humboldt**. Münih: C. H. Beck, 1990
- Brown, Roger Langham. **Wilhelm von Humboldt’s Conception of Linguistic Relativity**. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 1967.
- Bruford, Walter Horace. **Germany in the Eighteenth Century: The Social Background of the Literary Revival**. (New York: Cambridge University Press, 2011.
- Campe, Joachim Heinrich. **Briefe aus Paris zur Zeit der französischen Revolution geschrieben**. Braunschweig, 1790.
- Cassirer, Ernst. **Rousseau, Kant, Goethe**. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2014.

- _____. Ernst Cassirer. **Philosophie der Symbolischen Formen**. c.1. Berlin: Bruno Cassirer Verlag. 1923.
- Chomsky, Noam. **Cartesian Linguistic.**, 3.bs. New York: Cambridge University Press. 2009.
- _____. **Anarşizm Üzerine**. çev. Tamer Tosun. İstanbul: Agora Kitaplığı. 2013.
- Dumont, Louis. **German Ideology: From France to Germany and Back**. Londra: The University of Chicago Press. 1994.
- Dwyer, Philip G. “Religious and intellectual movements: Pietism and the Enlightenment”, **The Rise of Prussia 1700-1830**, ed. Philip G. Dwyer. New York: Routledge, 2014: 1-27.
- Enquist, Per Olov. **Kraliyet Doktorunun Ziyareti**. çev. Füsün Ece Ferah. İstanbul: Kanat Kitap. 2006.
- Fahrmeir, Andreas. “Wirtschaftsbürgertum”, **Enzyklopädie der Neuzeit Online**, <https://referenceworks.brillonline.com/entries/enzyklopaedie-der-neuzeit/wirtschaftsburgertum-a4792000> [10.05.2019]
- Filip, Birsen. “Hayek and Humboldt on Freedom and the Role of the State”. **Hayek: A Collaborative Biography Part XIV: Liberalism in the Classical Tradition: Orwell, Popper, Humboldt and Polanyi Springer**. der. Robert Leeson. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-94412-8>: 105-152.
- _____, Douglas Moggach. “Between Leibniz and Kant: The Political Thought of Wilhelm von Humboldt”. **The European Legacy**. c.23. s.5 (2018): 540. <https://doi.org/10.1080/10848770.2018.1461972> [31.10.2018]
- Fischer, Fritz. “Der deutsche Protestantismus und die Politik im 19. Jahrhundert”, **Historische Zeitschrift**, c.171, s.1 (2014): 473-518.
- Forsythe, Gary. **A Critical History of Early Rome**. Londra: University of California Press, 2005.
- Foucault, Michel. **Entelektüelin Siyasi İşlevi**. çev. Ferda Keskin, Osman Akınhay, Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları. 2005.
- _____. **Ders Özetleri 1970-1982**. çev. Selahattin Hilav. 4.bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 1995.

- Friedrich, Karin. **Brandenburg-Prussia 1466-1806: The Rise of a Composit State**. Londra: Palgrave Macmillan Yayınları. 2012.
- Fulbrook, Mary. **Almanya'nın Kısa Tarihi**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2011.
- Gadamer, Hans-Georg. **Reason in The Age of Science**. çev. Frederick G. Lawrence. 10.bs. Cambridge: The Mit Press. 1998.
- Gawthrop, Richard L. **Pietism and The Making of Eighteenth-Century Prussia**. New York: Cambridge University Press, 1993.
- Gentz, Friedrich von. **Briefe von und an Friedrich von Gentz**. c.2. der. F. Carl Wittichen. Münih: R. Oldenbourg Verlag, 1909.
- Gerth, Hans. **Bürgerliche Intelligenz um 1800: zur Soziologie des deutschen Frühliberalismus**. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1976.
- Goldsmith, Robert E. "The Early Development of Wilhelm von Humboldt". **The Germanic Review: Literature, Culture, Theory**. c. 42. s.1. (1967): 30-48.
- Gooch, G. P. **Germany and The French Revolution**. New York, Longmans, Green and Co. 1920.
- Göçmen, Doğan. "Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine", <https://dogangocmen.files.wordpress.com/2013/11/aydc4b1nlanmacc4b1lc4b1c49fc4b1n-tarihsel-anlamc4b1-ve-gc3bcncel-mirasc4b1-c3bczerine.pdf>. [03.12.2018]
- Grafton, Anthony. "Wilhelm von Humboldt", **The American Scholar**. c. 50, s. 3 (1981): 371-381.
- Harbsmeier, Christoph. "Language and Logic". **Science and Civilisation in China**. Joseph Needham, Ed. Kenneth Robinson, c. 7. Cambridge: Cambridge University Press. 1998.
- Hayek, Friedrich A. **Studies in Philosophy Politics and Economics**. Chicago: The University of Chicago Press. 1967.
- _____. **The Constitution of Liberty: The Definitive Edition**. ed. Ronald Hamowy. Chicago: University of Chicago Press. 2011.
- Haym, Rudolf. **Wilhelm von Humboldt: Lebensbild und Charakteristik**. Berlin: Rudolf Gaertner Verlag, 1856.

Herder, Johann Gottfried von. **Briefe zu Beförderung der Humanität. Schluß. Nach Philosophie und Geschichte, 1793-1797.** der. Johann von Müller. Wien: Mit Grundschen Schriften. 1813.

_____. **Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit.** Riga: Hartknoch Verlag. 1774.

_____. **Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java nebst einer Einleitung, über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues.** c.2. Berlin: Königlichen Akademie der Wissenschaft. 1838.

_____. Johann Gottlieb Fichte, Wilhelm von Humboldt, **Klasik Alman Dil Felsefesi Metinleri.** çev. ve der. Gürsel Aytaç. Ankara: Phoenix Yayınevi. 2011.

Herz, Marcus. “Marcus Herz” **Kant's Critique of Pure Reason: Background Source Materials.** der. Eric Watkins. Cambridge: Cambridge University Press. 2009: 275-318.

Hobsbawm, Eric J., İlkel Asiler, çev. Uygur Kocabaşoğlu, 2.bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Im Hof, Ulrich. **Avrupa’da Aydınlanma.** çev. Şebnem Sunar. İstanbul: Literatür Yayınları. 2004.

Humboldt, Wilhelm und Alexander von. **Briefe Alexander's von Humboldt An Seinen Bruder Wilhelm.** der: Die Familie von Humboldt, Stuttgart: J. G. Cotta’schen Buchhandlung, 1880.

_____. **Wilhelm von Humboldt’s Gesammelte Werke 1785-1795.** c. 1, der. Albert Leitzmann, Berlin: B. Behrs Verlag, 1903.

_____. **Wilhelm von Humboldt’s Gesammelte Werke 1799-1818.** der. Albert Leitzmann. c.3. Berlin: B. Behrs Verlag. 1904.

_____. **Wilhelm von Humboldt’s Gesammelte Werke.** der. Albert Leitzmann. c.7. Berlin: B. Behrs Verlag. 1904.

_____. “Briefe an F. A. Wolf”. **Gesammelte Werke.** c. 5, Berlin: G. Reimer, 1846.

_____. **Devlet Faaliyetinin Sınırları.** çev. Bahattin Seçilmişoğlu. 3.bs. İstanbul: Liberte Yayınları. 2013.

- _____. **Wilhelm von Humboldts Tagebücher 1788-1798.** c.1. der. Albert Leitzmann. Berlin: B. Behr's Verlag. 1916.
- _____, Friedrich Schiller. **Briefwechsel zwischen Schiller und Wilhelm v. Humboldt.** Tübingen: Cotta'sche Buchhandlung. 1830.
- _____. **Wilhelm von Humboldt Im Verkehr Mit Seinen Freunden.** Der.: Theodor Kappstein. Bremen: Elv Verlag. 2011.
- _____. **Wilhelm von Humboldts Briefe an Karl Gustav von Brinkmann.** der. Albert Leitzmann. Leipzig: Verlag Karl W. Hersemann. 1939.
- _____. **Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen.** Berlin: Verlag der Contumax GmbH & Co. KG. 2016.
- _____. **Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts.** Berlin: Königliche Akademie der Wissenschaften. 1836.
- Höpfner, Ludwig Julius Friedrich. **Naturrecht des einzelnen Menschen, der Gesellschaften und der Völker.** Almany: Krieger Verlag. 1795.
- Iggers, Georg G. **Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı.** çev. Gül Çağalı Güven. 4.bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 2011.
- Jespersen, Otto. **Language, Its Nature, Development and Origin.** Londra: George Allen&Unvin Ltd. 1922.
- Kaehler, Siegfried A. **Wilhelm von Humboldt und der Staat: Ein Beitrag zur Geschichte deutscher Lebensgestaltung um 1800.** 2.bs. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht. 1963.
- Kant, Immanuel. "Aydınlanma Nedir", **Seçilmiş Yazılar.** çev. Nejat Bozkurt. İstanbul: Remzi Kitabevi 1984: 211-223.
- _____. **Kant's Gesammelte Schriften,** c.20. Berlin: Walter de Gruyter Verlag. 1942.
- _____, Hans Siegbert Reiss. **Kant's Political Writings.** çev. H. B. Nisbet. 2.bs. Cambridge: Cambridge University Press. 1991.

Kiefer, Marcus. “Schinkel, Wilhelm von Humboldt und die Villa in Tegel. Der Bauherr als Thema architektonischen Darstellens”, **Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft**, c. 29 (2002): 267-294.

Koch, Hansjoachim Wolfgang. **A History of Prussia**. New York: Routledge, 2014.

Kocka, Jürgen. “19. Yüzyıl Avrupası’nda Burjuva Toplumu”, **19. Yüzyıl Avrupası’nda Burjuva Toplumu**. der. Jürgen Kocka, Allan Mitchell, çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Koselleck, Reinhardt. **Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848**. Münih: Klett-Cotta, 1989.

_____. **Kavramlar Tarihi**. çev. Atilla Dirim. 2.bs. İstanbul: İletişim Yayınları. 2013.

Leitzmann, Albert. “Politische Jugendbriefe Wilhelm von Humboldts an Gentz”, **Historische Zeitschrift**. c.152, s.1 (1935): 48-89.

Levinger, Matthew Bernard. **Enlightened Nationalism: The Transformation of Prussian Political Culture, 1806-1848**. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Lindenberg, Carter. **Avrupa’da Reform Tarihi**. çev.: Özgür Umut Hoşafçı. İstanbul: İnkilap Yayınevi, 2014.

Lund, Hannah Lotte. **Der Berliner “Jüdische Salon” um 1800: Emanzipation in der Debatte**. Berlin: Walter de Gruyter GmbH&Co. 2012.

_____. “Sie schenkte mir drei Tassen Spruch” Wilhelm von Humboldt und die Anfänge der deutsch-jüdischen Geselligkeit in den Briefen der Berliner Salongesellschaft”. **Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte**. c.62 s.3 (2010): 227-247.

Marx, Karl, Friedrich Engels. **Alman İdeolojisi**. çev. Selahatin Hilav. İstanbul: Sosyal Yayınlar. 1968.

Mattson, Philip. “Wilhelm von Humboldt Letter Archive”. **German Life and Letters**. c.29, s.2 (1976): 227-228.

Meinecke, Friedrich. **Weltbürgertum und Nationalstaat**. 6.bs. Münih: R. Oldenbourg Verlag. 1922.

Mill, John Stuart. **Autobiography**. 3.bs. Londra: Longmans, Green, Reader, and Dyer. 1874.

_____. **Collected Works**. ed. John M. Robson and Jack Stiller. Toronto: University of Toronto Press. 1981.

_____. **Utilitarianism-Liberty-Representative Government**. Londra: J. M. Dent & Sons Ltd. 1954.

_____. **Özgürlük Üstüne Seçme Yazılar**. çev. Alime Ertan, 4.bs. İstanbul: Belge Yayınları. 2014.

Minitier, Richard. **Wilhelm von Humboldt: German Classical Liberal**. <https://fee.org/articles/wilhelm-von-humboldt-german-classical-liberal/>

Mueller-Vollmer, Kurt. "Humboldts Bildungspolitik und die französische Revolution". **Diskursanalysen 2 Institutionen Universität**. ed. F. Kittler, M. Schneider, S. Weber. Opladen: Westdeutscher Verlag. 1990: 63-82.

Nicolai, Christoph Friedrich. **Über meine gelehrte Bildung, über meine Kenntniß der kritischen Philosophie und meine Schriften dieselbe betreffend, und über die Herren Kant, J. B. Erhard, und Fichte**. Berlin und Stettin. 1799.

Nordenbo, Sven Erik. "Bildung and the Thinking of Bildung". **Journal of Philosophy of Education**. c. 36. s. 3. (2002): 341-352.

Platon. **Devlet**. çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz. 20.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2010.

Priest, Georg Madison. **Germany Since 1740**. Boston: Ginn and Co., 1915.

Richarz, Monika. **Der Eintritt der Juden In Die Akademischen Beruf: Der Eintritt der Juden in die akademischen Berufe: Jüdische Studenten und Akademiker in Deutschland 1678-1848**. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1974.

Roberts, John. **Wilhelm von Humboldt and German Liberalism: A Reassessment**. Kanada: Mosaic Press. 2008.

Rosenberg, Hans. "The Rise of the Junkers in Brandenburg-Prussia, 1410-1653: Part 1.", **The American Historical Review**. c. 49, s. 1 (1943): 1-22. www.jstor.org/stable/1840926.

- _____. **Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660-1815.** 2.bs. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1966.
- Rousseau, Jean Jacques. **Toplum Sözleşmesi.** çev. Vedat Günyol, 10.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2013
- _____. “Letter to Beaumont, Letters Written From The Mountain, and Related Writings”, **The Collected Writings of Rousseau Vol. 9.** der. Christopher Kelly, Eve Grace. çev. Christopher Kelly, Judith R. Bush. Hanover: Universtiy Press of England. 2001: 131-307.
- Oz-Salzberger, Fania. “Israel: Some European Contexts”, **Das jüdische Erbe Europas. Krise der Kultur im Spannungsfeld der Tradition, Geschichte und Identität.** der. Eveline Goodman-Thau. Berlin: Philo, 2005.
- Sauter, Michael J. **Visions of the Enlightenment-The Edict on Religion of 1788 and the Politics of the Public Sphere in Eighteenth-Century Prussia.** Leiden: Brill. 2009.
- Seigel, Jerrold. **The Idea of The Self.** New York: Cambridge University Press. 2005.
- Sevim, Acar. **Yalnız Kurt, Talihsiz Milliyetçi Kleist’ın Alman Birliği Fikri.** İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Schmidt, James. “The Fool’s Truth: Diderot, Goethe and Hegel”. **Journal of the History of Ideas.** c.57 s.4. (1996): 625-644.
- Schui, Florian. **Rebellious Prussians: Urban Political Culture Under Frederick the Great and His Successors.** Oxford: Oxford University Press. 2013.
- Schultz, Heiner. “Begriffsgeschichte und Argumentationsgeschichte”. **Historische Semantik und Begriffsgeschichte.** ed. Reinhart Koselleck. Stuttgart: Klett-Cotta, 1979.
- Schulze, Hagen, “The Prussian Reformers and Their Impact on German History”, **Reform in Great Britain and Germany 1750–1850.** der. T. C. W Blanning, Peter Wende. Oxford: Oxford University Press, 1999: 61-78.
- Sheehan, James J. **German Liberalism in the Nineteenth Century.** New York: Humanity Books, 1999.

- Simon, Walter M. **The Failure of the Prussian Reform Movement**. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1955
- Sorkin, David. "Wilhelm Von Humboldt: The Theory and Practice of Self-Formation (Bildung), 1791-1810". **Journal of the History of Ideas**. c. 44. s. 1. (1983): 55-73.
- Spranger, Eduard. **Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee**. Berlin: Verlag von Reuther&Reichard. 1909.
- _____. "W. v. Humboldt und Kant". **Kant-Studien**. c.13, s.1-3. New York: Walter de Gruyter. 1908: 57-129.
- Sperber, Jonathan. "State and Civil Society in Prussia: Thoughts on a New Edition of Reinhart Koselleck's *Preussen zwischen Reform und Revolution*", **State and Civil Society in Prussia**, The Journal of Modern History, c. 57, s. 2 (1985): 278-296.
- Spiel, Hilde. **Fanny von Arnstein: A Daughter of the Enlightenment, 1758-1818**. çev. Christine Shuttleworth. Oxford: Berg Publishers Ltd., 1991.
- Stahl, Ernst Leopold. **Die religiöse und die humanitätsphilosophische Bildungsidee und die Entstehung des Deutschen Bildungsromans im 18. Jahrhundert**. Bern: P. Haupt. 1934.
- Stoddard, Richard Henry. **The Life, Travels and Books of Alexander von Humboldt**. New York: Rudd&Carleto, 1860.
- Sweet, Paul Robinson. **Humboldt: A Biography 1767-1808**. c.1, Columbus: The Ohio State University Press, 1978.
- Taylor, Charles. **Philosophy And The Human Sciences Philosophical Papers 2**. 3.bs. Kanada: Cambridge University Press. 1990.
- Tocqueville, Alexis de. **Eski Rejim ve Devrim**. çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1995.
- Trabant, Jürgen. "Wilhelm von Humboldt in Rom: Die Antike und der Odem der Nation", **Wilhelm von Humboldt: Sprache, Dichtung und Geschichte**. der. Jürgen Trabant, Paderborn: Fink, 2018: 27-41.

Tuttle, Herbert. **History of Prussia to the Accession of Frederic the Great 1134-1740**. Boston: Houghton, Mifflin and Company, 1884.

_____. **History of The Prussia to the Accession of Friedrich the Great (1113-1740)**. 2.bs Cambridge: The Riverside Press, 1884.

Wilhelmy-Dollinger, Petra. "Berlin Salons: Late Eighteenth to Early Twentieth Century". <https://jwa.org/encyclopedia/article/berlin-salons-late-eighteenth-to-early-twentieth-century> [12.11.2017]

ÖZ GEÇMİŞ

N. Fulya Şenkal 1978 Tekirdağ doğumludur. Lise öğrenimini 1997 yılında Cağaloğlu Anadolu Lisesi’nde tamamlamıştır. Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji bölümünde lisans eğitimi almıştır.